A Critical Edition of Bhaṭṭa Jayanta's *Nyāyamañjarī*: The Buddhist Refutation of *jāti*

Kei KATAOKA

Introduction

The portion of the *Nyāyamañjarī* edited in the present article is the beginning of the fifth *āhnika,* the section in which Jayanta discusses word-meanings (*padārtha*), whereas in the sixth *āhnika* he discusses sentence-meanings (*vākyārtha*). The aim of the entire fifth *āhnika* is to refute the Buddhist idea of *arthāsaṃsparśitva*, i.e. the view that words do not touch or contact (i.e. refer to) real entities, and to establish the Naiyāyika view that words refer to things qualified by universals (*jātimat, tadvat*)(1). Buddhists deny the existence of universals (*jāti*), i.e. generic properties (*sāmānya*), and instead posit "exclusion of others" (*anyāpoha*) as the meaning of words. Therefore, Jayanta needs to refute *apoha* before he can justify the existence of universals in this *āhnika*. The present portion comprises two parts: Jayanta's introduction to the fifth *āhnika* and his presentation of the Buddhist refutation of universals.

---

1 After rejecting the Buddhist criticism (*dūṣaṇaparihāra*) and establishing (*sādhana*) the brahmanical view that external reality (*bāhyo 'rthaḥ*) is the word-meaning, Jayanta further discusses in detail which of the three, *ākṛti*, *vyakti* or *jāti*, is denoted by a word. NM II 47.7-8: *evaṃ siddhe bāhye 'rthe nirasteṣu tadapahāriṣu tathāgatataskareṣv adhunā vicāryate gośabdaḥ kim ākṛter vācakaḥ, uta vyakteḥ, atha jāter iti.* "Having established an external object and expelled the Buddhist robber who [tries to] take it away, now the following is examined: does the word 'cow' denote form, individual or universal?"

	Mysore edition	Kataoka's edition
Introduction	NM II 3.7–5.14	The present article
Buddhists on *jāti*	NM II 6.2–14.13	The present article
Kumārila on *apoha*	NM II 14.15–21.15	Kataoka [2008]
Buddhists on *apoha*	NM II 21.18–29.4	Kataoka [2009]
Jayanta on *jāti* and *apoha*	NM II 29.7–47.4	Kataoka [2010]

For more detailed information on the context of the present portion in the entire *Nyāyamañjarī*, see the introduction in Kataoka [2008]. Textual problems in the published editions such as the Vizianagaram edition and the Mysore edition are also discussed there. For a survey of research on *apoha* and its historical and theoretical development, see the introduction in Kataoka [2009]. A summary presented in Kataoka [2010] deals with Jayanta's response to the Buddhist criticism of *jāti* and therefore is most relevant to the present portion edited here. In the following I confine myself to giving a summary of the present portion and discussing related problems.

Summary

Buddhists claim that linguistic items (*śabda*) do not touch real entities. To the contrary, brahmanical schools hold that linguistic items refer to real entities. As an *a priori* restriction, Jayanta limits the word under discussion to the domain of *jātiśabda*. In other words, when *jātimat* is claimed to be the meaning of a word, the "word" intended here is not just any word but only a *jātiśabda*. Jayanta assumes the following typology of linguistic items (§1.1–1.4).

śabda

1. *pada*
    - 1.1. *nāman (subanta)*, including *upasarga, nipāta, karmapravacanīya*
        - 1.1.1. ***jātiśabda***
        - 1.1.2. *dravyaśabda* (NM II 64.8–16)

1.1.3. *guṇaśabda* (NM II 65.2–14)
1.1.4. *kriyāśabda* (NM II 65.16–66.14)
1.1.5 *upasarga* (NM II 67.2–68.10)
1.1.6 *nipāta, karmapravacanīya* (NM II 68.11–13)
1.2. *ākhyāta (tiṅanta),* to be discussed in the *vākya* section
2. *vākya* (NM II 69.8–142.20)

A locus that has a universal, i.e. the so-called *tadvat* (=*jātimat*) in the Nyāya school, is the meaning of a word. This is Naiyāyikas' final view (§1.5.1). Buddhists attack the Naiyāyika view by pointing out that words do not touch reality because the universal (*jāti*) is not real and therefore there can be no such thing as a *jātimat*, i.e. what Naiyāyikas claim to be the meaning of a word (*padārtha*) (§1.5.3).

The Buddhists raise the following question: by what means is a universal (*jāti*) cognized? Perception (*pratyakṣa*), i.e. non-conceptual cognition (*nirvikalpaka*), cannot grasp it. The universal cowness is a generic property (*sāmānya*) common to every cow. One cognizes cowness in such a way: "This is a cow." "This is a cow." Therefore, it is necessary to first connect several cows in order to cognize their generic property, i.e. the universal cowness. But perception, which is produced immediately after one turns the eye to the object, does not have this capacity of synthesizing (*anusaṃdhāna*) several cows (§2.1–2.2). Nor does conceptual cognition subsequent to perception attest the existence of a universal, because conceptual cognition by its very nature does not have the ability of touching reality (§2.3). This also applies to inference (*anumāna*) and verbal testimony (*śabda*). Being conceptual, they do not touch reality (§2.4).

There is no such thing called a universal separate from individual objects. Only individuals (*vyakti*) exist. If cowness existed as separate from individual cows, it should be possible to observe it separately from individual cows (§3.1). Furthermore, a difference of place (*deśabheda*) is not observed. Cowness, if it were different from cows, could be grasped at a locus different from the loci of cows (§3.2). Thus, it is impossible to grasp only cowness without cows. When a

cow is not cognized, cowness is not cognized either (§3.3). Therefore, cowness does not exist separately from individual cows.

After this comprehensive statement, the Buddhists proceed to examine and refute individual brahmanical views, i.e. the views of the Naiyāyikas (§4.1), the Vaiśeṣikas (§4.2), the Prābhākaras (§4.3), the Bhāṭṭas, in particular Kumārila (§4.5), and the Vedāntins (§4.6).

The Naiyāyikas explain the reason for the inseparability of universals from individuals by focusing on the particular way in which universals reside (*vṛtti*) in individuals, e.g. that cowness resides only in cows and not horses, etc. But what exactly is the mode of this residing (*vṛtti*) in individuals? If a universal as a whole (*kārtsnyena*) resides in a particular cow, it cannot reside in other cows. On the other hand, if it resides in each individual cow partially (*ekadeśena*), i.e. with a tiny part of cowness, no cow has the entire cowness. Furthermore, it is generally accepted that cowness does not have parts. Naiyāyikas may claim that cowness as a whole resides in a particular cow and simultaneously resides as a whole in another cow, too. But such a mode of residing has never been experienced in other cases and thus lacks the corroboration from similar examples (§4.1.1).

The Vaiśeṣikas call this kind of relationship "inherence" (*samavāya*) and consider it to be the relationship between a locus and its super-locus which are inseparably connected (*ayutasiddha*). But a "relation" is possible between separate things and not inseparable things. For example, a man can have a relationship with a woman, but he cannot have a relationship with himself (§4.2.1). A substance (*dravya*) which inseparably possesses a quality (*guṇa*) is never observed separately from the quality (§4.2.2). The relationship which Vaiśeṣika technically calls *ayutasiddhi* is nothing but the state of being established as one (*aikyena siddhiḥ*). Therefore, by definition it cannot be a kind of relationship (*saṃbandha*) which takes place between two relata (§4.2.3). If a relatum has not yet arisen (*aniṣpanna*), it cannot have a relationship. But if it has already arisen (*niṣpattau*), it exists separately (*yutasiddha*) from the other relatum and cannot be regarded as inseparably connected (§4.2.4).

The Prābhākaras call the relationship between universals and individuals

rūparūpitvalakṣaṇaḥ saṃbandhaḥ, i.e. the relationship between *rūpa* and *rūpin*. But they cannot themselves clarify what exactly this *rūpa* is. It can neither be color, form, nor essence. They introduce only a new name without a substantial content (§ 4.3).

The omnipresence (*sarvagatatva*) of universals that all brahmanical schools accept is also problematic. Is a universal present literally in all things (*sarvasarvagata*) or only in every (relevant) individual (*piṇḍasarvagata*) (§ 4.4)? If cowness existed everywhere, even a white horse would be recognized as a cow. The theory of manifestation (*abhivyakti*) does not explain why cowness is made manifest only in cows. Because once cowness is made manifest by a particular cow, it ought to be observed everywhere and not just in the cow. It does not make sense to say that cowness is omnipresent although it is not grasped everywhere (§ 4.4.1). Nor is it the case that cowness exists only in individual cows. Before a particular cow is born, cowness did not exist there. But after it is born, it comes to exist. From where does this cowness come? It is accepted that universals are not subject to movement. The universal cowness cannot arrive at one particular cow after leaving another. Nor does it reside in each individual only partially (§ 4.4.2).

Kumārila holds a Jaina-like view that a single entity possesses two aspects: that of being generic (*anugāmin*), and that of being particular (*vyāvṛtta*). He regards universals as being different-cum-non-different (*bhinnābhinna*) from individuals. The cognition of a generic property (*sāmānyapratyaya*) and the cognition of a particular (*viśeṣapratyaya*) are not erroneous (*bhrānti*). With regard to a single entity both cognitions take place without contradiction. Therefore, an entity has two aspects (*dvyātmaka*) that are grasped by perception (§ 4.5.1). This view of Kumārila is untenable, because it is contradictory to state that a single (*eka*) entity has many aspects (*nānārūpa*). A single entity cannot be a generic property (*sāmānya*) and simultaneously a particular (*viśeṣa*) (§ 4.5.2). The cognition of a generic property cannot be non-conceptual but only conceptual. Therefore such a cognition must be an error (§ 4.5.3).

The Vedāntins, in particular the *sattādvaitavādin*s, hold that perception at

first grasps mere existence (*sadrūpa, sanmātra, sattā*), and that subsequently the object is conceptualized as a pot, etc. But this goes against the fact that it is only after having grasped a particular (*vastusvalakṣaṇa*) that one grasps the generic property "existence" (*sattā*) (§ 4.6). As shown above, perception grasps only individuals (*bheda*) and not generic properties (*sāmānya*) (§ 4.7).

A question is raised against the Buddhists who deny the existence of generic properties as to how they explain the cognition of a recurrence (*anuvṛttapratyaya*), e.g. the cognition of "cow" that we repeatedly have with regard to individual cows (§ 5). The Buddhists respond that they regard the cognition of recurrence as merely conceptual (*vikalpamātra*) and not based on real objects. They point out a good counter-example that demonstrates the conceptual nature of the cognition. We do have the cognition of "generic property (*sāmānya*)" with regard to generic properties such as *sattā, dravyatva* and *guṇatva*. They are all recognized as "universals". As brahmanical theorists accept, however, it is not necessary to postulate *universalness* that is common to all generic properties. In other words, generic properties do not have another, higher generic property, since the brahmanical schools themselves accept that "generic properties do not have a generic property" (*niḥsāmānyāni sāmānyāni*). (§ 5.1)

Uddyotakara and Kumārila, representative scholars of brahmanical schools, solved the problem of *universalness* by introducing the notion that Jayanta calls *upādhi*, i.e. an accidental, external factor that causes people conceptually (and erroneously) to cognize *universalness*. Uddyotakara introduced the notion of "inherence in many things" (*anekārthasamavāya*). For example, both cowness and horseness inhere to many things, i.e. cows or horses. Therefore, they are cognized similarly as "universal". Kumārila introduced the notion of "producing a single cognition with regard to many" (*bhinneṣv ekadhīkaraṇam*) in addition to Uddyotakara's idea that Kumārila calls "one thing residing in many" (*ekasya bhinneṣu vṛttiḥ*). But Buddhists rebut by applying the same reasoning to cowness. The cognition of "cow" is caused by an *upādhi*, not by cowness, with respect to individual cows in a similar way as the cognition of "universalness" is caused by

an *upādhi* with regard to generic properties. Thus, the Buddhists can explain the cognition of universals as caused by an *upādhi* and not by objective universals. They countermand the existence of universals by using the brahmanical notion of *upādhi* that originally was introduced by brahmanical theorists to solve the problem of universalness. But what exactly is this *upādhi* for Buddhists? Dharmakīrti, clearly reworking Kumārila's notion(2), replies that "producing a single effect" (*ekārthakriyākāritva*) is the *upādhi*. For example, individual cows are cognized as "cow" because they produce the same effect such as carrying or milking (*vāhadohādi kāryam*) (§ 5.2).

But the alleged single effect is not in fact single, because the effect of a particular cow is different from the effect of another cow. To this criticism the Buddhists reply by claiming that this is a case of *upacāra* or figurative expression operating due to the absence of distinction (*bhedabuddhyabhāvāt*). It is true that the effect of a particular cow is cognized as different from that of another cow. But it is not the case that the effect of a particular cow is cognized as different from that of another cow in a similar way that it is cognized as different from that of a particular horse. In other words, the two effects caused by the two cows can be cognized (figuratively) as the same due to the absence of distinction (§ 5.3). Of course, brahmanical schools can still criticize the Buddhist view by pointing out that the two effects are different and not single. Dharmakīrti then satisfies the opponent by presenting a single perception (*darśana*) as the single effect. For example, the two cows produce the same perception in a perceiver's mind (§ 5.4).

As Dharmakīrti already noticed, the perception is not in fact single but remains multiple, because the instance of perception is different with respect to each individual cow (*prativyakti bhinnam eva*). Dharmakīrti solves the problem by introducing a single *pratyavamarśa* or a single judgment (§ 5.5). Although instances of perception are multiple and not single, they have a single effect, i.e. a single judgment "cow". Through this single effect perceptions can be regarded as

2 See Kataoka [2010:215(66)].

one. For example, people have the cognition of “cow” after perceiving a *śābaleya* cow and similarly they have the same cognition of “cow” after perceiving a *bāhuleya* cow. Consequently, perceptions are regarded as non-different (*abhedinī*) from each other because they produce a single judgment. And similarly, individual cows are regarded as non-different (*abhinnatā*) because they produce a single (non-different) perception. As shown above, it is not necessary to accept the existence of universals because the cognition of recurrent things (*anuvṛttabuddhi*) can be explained as caused by the external factor *upādhi* (§ 5.5).

As is clear from the above summary, the Buddhists do not accept universals. But how do they explain the operation of words (*śabda*) and inferences (*anumāna*) without accepting universals (§ 6)? Words necessitate the prior grasping of the relationship between words and their meanings. Inferences necessitate the advance learning of the invariable concomitance between probans and probandum. But one cannot learn the relationship just by looking at individuals. First, with regard to all individuals, one cannot grasp the relationship, because there is an infinite number of individuals. Second, with regard to a limited number of individuals, it is useless to learn the relationship, because the relationship learned in this way cannot apply to the rest of individuals for whom the relationship is not yet learned. For words and inferential reasons, unless learned, do not produce proper cognition of meanings and probandum (§ 6.1).

The Buddhists reply: This sort of anxiety would occur if one believed that words and inferences operate with regard to particulars (*svalakṣaṇa*). But it is not the case that they operate towards particulars, i.e. the objects of perception. Although their operation is not based on perceivable objects, it does not undesirably follow that words necessitate other words for learning them and that an inference requires another inference for learning it. There is no danger of infinite regress (*anavasthā*). They operate with regard to the object of conceptualization (*vikalpaviṣaye vṛttiḥ*), because, as explained above, they do not deal with real entities (*avastuviṣaya*) (§ 6.2).

Although Buddhists do not accept the real entity such as cowness that

recurs in individual cows as the object of conceptualization, they can in this way explain the operation of words and inferences. Words and inferences operate towards "exclusion from non-X" (*atadrūpaparāvṛtti*), i.e. what Dignāga calls "exclusion of others" (*anyāpoha*). Ascertaining cognitions (*niścaya*) have as their objects "exclusion from non-X" that does not exist externally but appears to be external (§ 6.3).

Conceptual cognitions do not touch external entities. Their function is only to exclude a falsely attributed notion of non-X, thereby determining a cow as "This is not a non-cow" (*agaur na bhavati*). A perceptual cognition has grasped the totality of the object's aspects and therefore no room is left for a subsequent, conceptual cognition. These deal only with exclusion and serve to refute (*niṣedhāya*) a superimposed form (*samāropitākāra*) caused by error (*bhrama*) (§ 6.4).

Brahmanical theorists might deny the Buddhist view, and instead suggest that an object has many qualifiers (*viśeṣaṇa*) as its properties, and that only one of them that has not been grasped by a previous cognition, is freshly grasped by a subsequent, conceptual cognition. In this way they claim that conceptual cognitions touch real entities, i.e. qualifiers. But Dharmakīrti rejects this view of the qualifier and the qualified by examining the relationship between the contributive capacity (*upakāraśakti*) and the contributed (*upakārya*). According to the opponents, a locus object has many qualifiers. Therefore they have to accept that these qualifiers contribute to the locus by means of some capacities (*śakti*). But the locus is not seen as separate from the contributive capacities that its qualifiers have. Therefore the locus is not distinct from the capacities. But if the locus is not distinct from the capacities, a subsequent, conceptual cognition has no fresh qualifier to grasp because the object has been grasped by perception as embedded with all qualifiers. Thus, one must conclude that conceptual cognitions and words operate towards exclusion (*apoha*) and not real entities (§ 6.5).

Consulted editions and manuscripts

In the present edition the Srinagar manuscript Z_1 used in Kataoka [2009] [2010] is omitted, because it does not contain the present portion. But another manuscript designated here as O_1 is added.

M *Nyāyamañjarī of Jayantabhaṭṭa with Ṭippaṇi — Nyāyasaurabha by the Editor.* Ed. K.S. Varadācārya. 2 vols. Mysore: Oriental Research Institute, 1969, 1983.

- M^{ka} Variants reported in M as *ka*, a paper manuscript preserved in the Oriental Research institute, Mysore, according to the *prastāvanā* of the first volume. This must be identical with O_1 below. But it is not always the case that its reported variants are identical with those of O_1. It is also possible that the designation *ka* is sometimes confused with those of other manuscripts: for example, *kha* is wrongly printed as *ka*.
- M^{kha} Variants reported in M as *kha*, a published text (*mudritakośa*) which can be identified either with V or S (the latter is basically a copy of V[(3)]).
- M^{ga} Variants reported in M as *ga*, a transcript owned by Ātmakūru Dīkṣācārya, according to the *prastāvanā* in the first volume.
- M^{gha} Variants reported in M as *gha*, a manuscript preserved in the Adyar Library, according to the *bhūmikā* of the second volume.
- M^{en} The editor's own corrections given in the end of the second volume as *śodhanika*.

V *The Nyāyamañjarī of Jayanta Bhaṭṭa*. 2 parts. Ed. Gaṅgādhara Śāstrī Tailaṅga. Vizianagaram Sanskrit Series, No. 10. Benares: E.J. Lazarus & Co., 1895, 1896.

A_1 A manuscript preserved in the Ganganatha Jha Kendriya Sanskrit

3 See Kataoka [2003:116–117]

Vidyapeetha, Allahabad, No. 833/52. Devanāgarī. Paper. Complete. 660 folios.

K_1 A manuscript preserved in the Malayalam Department of the University of Calicut, No. 2602. Malayalam script. Palm leaf. 188 folios(4). Incomplete.

O_1: A manuscript preserved in the Oriental Research Institute, Mysore, No. C1374. Devanāgarī. Paper. Complete. 292 folios.

The relationship between A_1 and O_1

The Allahabad manuscript A_1 and the Mysore ORI manuscript O_1, both paper manuscripts written in Devanāgarī script, share many mistakes. For example:

sūtra-] MVK_1 ; *tatra-* A_1O_1
-dyavayava-] MVK_1 ; *-dyava-* A_1O_1
jātiḥ] MVK_1 ; *matiḥ* A_1O_1
jātāyāṃ] MVK_1 ; *tāyāṃ* A_1 O_1
tad eva nityaṃ] MVK_1 ; om. A_1 O_1 (eyeskip)

It is probably not the case that one of them is the direct parent of the other. O_1 has an additional mistake that A_1 does not have. In other words, it is unlikely that O_1 is the direct parent of A_1 ($O_1 \rightarrow A_1$).

yathāha] MVA_1K_1 ; *yathāha bhaṭṭaḥ nāniṣpannasya saṃbaṃdho niṣpattau yutasiddhateti yathā* O_1

Nor is it likely that A_1 is copied by O_1 ($A_1 \rightarrow O_1$). In other words, it is not the case that O_1 always inherits the mistakes of A_1.

4 Folio numbers are written on the recto side of each leaf. The number starts with 0 and ends with 187. So the total folio number is 188 and not 177 as I wrongly counted in Kataoka [2008:6].

samāpta-] MVK$_1$O$_1$; *samāptasya-* A$_1$
saṃgaccheta] MK$_1$O$_1$; *saṅgacchate* V ; *saṃgachet* A$_1$
jātijāti-] MVO$_1$; *jāti-* A$_1$; *vijātijāti-* K$_1$

They do not seem to be in the direct connection. Rather it seems that they had a close ancestor in common and introduced new mistakes of their own (3: X → [A$_1$+ O$_1$]). For example:

-ty alam avāntaracintanena] MVK$_1$; *-ti kim avāṃtatena* A$_1$; *-ti kim avāṃtareṇa vitatena* O$_1$

The following case can be also explained by assuming that X already has the variant with the highline marks.

nirvikalpakabodhena] K$_1$; *nirvikalpabodhena* MV ; *ti¯¯¯¯kalpakabodhena* A$_1$; *ni¯¯¯kalpakabodhena* O$_1$

It is likely that this ancestor X was written in Devanāgarī script and already had many mistakes, because many errors shared by A$_1$ and O$_1$ can be explained by considering the process of (mis)transcribing from Śāradā to Devanāgarī scripts.

subantānāṃ] MVK$_1$; *subartānāṃ* A$_1$O$_1$
kathā] MVK$_1$; *karṣā* A$_1$O$_1$
samavāyā-] MVK$_1$; *sumavāyā-* A$_1$O$_1$
parihartavyaḥ] MV ; *parihaṃtavyaḥ* A$_1$O$_1$; ++*hartavyaḥ* K$_1$
aśva-] MVK$_1$; *śvaśva-* A$_1$O$_1$
jhaṭity evā-] K$_1$; *drāgito hya-* MV ; *jāginve vā-* A$_1$; *jāginve cā-* O$_1$
cānusandhāna-] MVK$_1$; *cānumanvānaṃ* A$_1$O$_1$
aupādhika] MVK$_1$; *aupāyika* A$_1$O$_1$
tayor vṛ-] MVK$_1$; *tayovṛ-* A$_1$; *tayovva-* O$_1$

-paghātā-] MVK$_1$; *papātā-* A$_1$; *payātā-* O$_1$
agaur na] MVK$_1$; *gagaur na* A$_1$O$_1$

In other words, it is better to assume that this X already has many transcriptional errors than to assume that A$_1$ and O$_1$ independently introduced them.

The opening verse of the fifth *āhnika*

The *praṇāma* verse in the opening of the fifth *āhnika* as witnessed in MVA$_1$O$_1$ but lacking in K$_1$ does not look original.

> *prasannāya vipannānāṃ duḥkhitānāṃ sukhātmane/*
> *saṃpūrṇāya dṛḍhāśānāṃ namaḥ kāraṇabandhave//*
> Homage to the Cause-kinsman, who is peaceful for the distressed, blissful for the afflicted, fulfilled for the strongly longing.

Jayanta has no reason at all to give a *praṇāma* in the middle of the third to sixth *āhnika*s, all of which, at least formally speaking, comments on the same *sūtra*, i.e. *Nyāyasūtra* 1.1.7: *āptopadeśaḥ śabdaḥ*. Furthermore, the beginning of the seventh *āhnika*, for example, does not have a *praṇāma* verse, although the place is a big boundary between *pramāṇa* and *prameya* and therefore a suitable place for giving a *praṇāma* if Jayanta had such a convention. Stylistically and aesthetically, too, the verse in question does not reflect the excellent taste that Jayanta normally shows. Possibly the verse was added later by a scribe (not intending as a part of Jayanta's text but for the sake of his own merit) when he found it a place suitable for *praṇāma* from the viewpoint of quantity, because, as the Mysore edition divides the book into two in this place, it is the beginning of the latter half of the entire book from a quantitative standpoint[5].

---

5 The Vizianagaram edition, the first part of which is much bigger than the second, starts the second volume from the seventh *āhnika*.

Acknowledgment

I thank Dominic Goodall, S.A.S. Sarma, Harunaga Isaacson and Taisei Shida for their help in obtaining copies of manuscripts. I am indebted to the following libraries and institutes for giving me permission to consult manuscripts: The Ganganatha Jha Kendriya Sanskrit Vidyapeetha, Allahabad; the Malayalam Department of the University of Calicut, Calicut; and the Oriental Research Institute, Mysore. Last but not least, I am much obliged to Harunaga Isaacson and Somadeva Vasudeva for their comments on my final draft.

Additional Abbreviations (see Kataoka [2003])

corr. Correction by the editor.

ed. Published edition.

- The manuscript in question intentionally leaves a space with a mark, as is often the case for Devanāgarī manuscripts.

⊔ The letter in question is illegible.

\+ Lacuna. The number of this mark approximately corresponds to the number of missing letters.

Abbreviations and Bibliography (see Kataoka [2008][2009][2010] for those not mentioned here)

Aṣṭādhyāyī: *Aṣṭādhyāyī of Pāṇini*. Tr. Sumitra M. Katre. Delhi: Motilal Banarsidass, 1989.

Ṛjuvimalā: See *Bṛhatī*.

Nyāyasūtra: *Gautamīyanyāyadarśana with Bhāṣya of Vātsyāyana*. Ed. Anantalal Thakur. New Delhi: Indian Council of Philosophical Research, 1997.

Pramāṇavārttika(svavṛtti): *The Pramāṇavārttikam of Dharmakīrti*: *the First Chapter with the Autocommentary*. Ed. Raniero Gnoli. Roma: Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, 1960.

Pramāṇaviniścaya: *Dharmakīrti's Pramāṇaviniścaya, Chapters 1 and 2*. Ed.

Ernst Steinkellner. Beijing-Vienna: China Tibetology Publishing House/Austrian Academy of Sciences Press, 2007.

Pramāṇasamuccaya: *Dignāga's Pramāṇasamuccaya, Chapter 1. A hypothetical reconstruction of the Sanskrit text with the help of the two Tibetan translations on the basis of the hitherto known Sanskrit fragments and the linguistic materials gained from Jinendrabuddhi's Ṭīkā.* Ed. Ernst Steinkellner. (http://ikga. oeaw. ac.at/Mat/dignaga_PS_1.pdf)

Bṛhatī: *Bṛhatī of Prabhākara Miśra with the Ṛjuvimalā Pañcikā of Śālikanātha*. Part III. Ed. S. Subrahmanya Sastri. Madras: University of Madras, 1962.

Śābarabhāṣya: See Frauwallner 1968.

Ślokavārttika:

D: *Ślokavārttika of Śrī Kumārila Bhaṭṭa with the Commentary Nyāyaratnākara of Śrī Pārthasārathi Miśra*. Ed. Svāmī Dvārikādāsa Śāstrī. Varanasi: Tara Publications, 1978.

J: *Ślokavārtikaṭīkā (Śarkarikā) of Bhaṭṭaputra-Jayamiśra*. Ed. C. Kunhan Raja. Madras: University of Madras, 1946.

I_1: A manuscript preserved in the British Library, London, San Ms I.O. 3739 (=No. 7976). Devanāgarī. Paper. Complete. 21.5cm × 17.5cm. 89 folios.

Frauwallner, Erich 1968: *Materialien zur ältesten Erkenntnislehre der Karmamīmāṃsā*. Wien: Hermann Böhlaus Nachf.

Kataoka, Kei 2003: "Critical Edition of the *Vijñānādvaitavāda* Section of Bhaṭṭa Jayanta's *Nyāyamañjarī*". *The Memoirs of the Institute of Oriental Culture*, 144, 318(115)-278(155).

———— 2008: "A Critical Edition of Bhaṭṭa Jayanta's *Nyāyamañjarī*: The Section on Kumārila's Refutation of the *Apoha* Theory." *The Memoirs of the Institute of Oriental Culture*, 154, 212(1)-

182(31).
——————— 2009: "A Critical Edition of Bhaṭṭa Jayanta's *Nyāyamañjarī*: The Buddhist Refutation of Kumārila's Criticism of *Apoha*." *The Memoirs of the Institute of Oriental Culture*, 156, 498(1)-458(41).
——————— 2010: "A Critical Edition of Bhaṭṭa Jayanta's *Nyāyamañjarī*: Jayanta's View on *Jāti* and *Apoha*." *The Memoirs of Institute for Advanced Studies on Asia*, 158, 220(61)-168(113).
Taber, John 2005: *A Hindu Critique of Buddhist Epistemology*. London/New York: RoutledgeCurzon.

Synopsis

1 upodghātaḥ
  1.1 na śabdasyārthāsaṃsparśitvam
  1.2 śabdasya dvaividhyam
  1.3 padasya dvaividhyam
  1.4 subantānāṃ cāturvidhyam
  1.5 jātiśabdasyārthaḥ
    1.5.1 tadvatpakṣaḥ
    1.5.2 vyaktyākṛtijātipakṣaḥ
    1.5.3 jātisattvavicāraḥ
2 sāmānyasya pratyakṣeṇāgrahaṇam
  2.1 pratyakṣasya svalakṣaṇamātraviṣayatvam
  2.2 samānavṛttitāyāḥ pratyakṣāviṣayatvam
  2.3 vikalpānāṃ vastusaṃsparśakauśalaśūnyatvam
  2.4 nānumānaśabdayoḥ sāmānyasthāpanasāmarthyam
  2.5 vastuprāptisamarthanam
3 na vyaktivyatiriktaṃ sāmānyam
  3.1 bhedenānupalambhāt

3.2 deśabhedasyāgrahaṇāt
3.3 tadagrahe tadbuddhyabhāvāt
4 vṛttyanupapattiḥ
4.1 naiyāyikamatavicāraḥ
4.2 vaiśeṣikamatavicāraḥ
4.2.1 samavāyaḥ
4.2.2 dravyaguṇasaṃbandhaḥ
4.2.3 ayutasiddhatvam
4.2.4 avayavāvayavinor saṃbandhaḥ
4.3 prābhākaramatavicāraḥ
4.4 sarvagatatvavicāraḥ
4.4.1 sarvasarvagatatvanirāsaḥ
4.4.2 piṇḍasarvagatatvanirāsaḥ
4.5 bhaṭṭamatavicāraḥ
4.5.1 bhaṭṭamatopanyāsaḥ
4.5.2 bhaṭṭamatanirāsaḥ
4.5.3 sāmānyabuddher mithyātvam
4.6 vedāntamatanirāsaḥ
4.7 upasaṃhāraḥ
5 anuvṛttabuddhisamarthanam
5.1 sāmānyeṣv anuvṛttavikalpāḥ
5.2 ekārthakriyākāritvam upādhiḥ
5.3 kāryasyābhinnatvam upacāreṇa
5.4 darśanasyābhinnatvam
5.5 pratyavamarśasyābhinnatvam
6 śabdānumānapravṛttyupapādanam
6.1 saṃbandhagrahaṇāsaṃbhavaḥ
6.2 śabdānumānayor vikalpaviṣaye vṛttiḥ
6.3 anyāpoho vikalpaviṣayaḥ
6.4 vikalpasya vastvasaṃsparśitvam
6.5 vikalpāntarānarthakyam

न्यायमञ्जरी

बौद्धैर्जातिनिराकरणम्।

[1 उपोद्घातः]

[1.1 न शब्दस्यार्थासंस्पर्शित्वम्]

अथ यदुक्तम्—शब्दार्थस्य वास्तवस्याविद्यमानत्वादर्थासंस्पर्शिनः शब्दा इति, तत्र प्रतिविधीयते।

[1.2 शब्दस्य द्वैविध्यम्]

द्विविधः शब्दः—पदं वाक्यं च। तत्र पदार्थपूर्वकत्वाद् वाक्यार्थस्य प्रथमं पदार्थो निरूप्यते।

[1.3 पदस्य द्वैविध्यम्]

पदं च द्विविधम्—नामाख्यातं च। उपसर्गनिपातकर्मप्रवचनीयानां

---

3 यदुक्तम्] *Nyāyamañjarī* I 412.14–413.3: अर्थप्रतीतिजनकं प्रमाणमिति वर्णितम्। विकल्पमात्रमूलत्वान्नार्थं शब्दाः स्पृशन्त्यमी॥ अर्थो निरूप्यमाणश्च को वा शब्दस्य शक्यते। वक्तुं, न जातिर्न व्यक्तिर्न तद्वान्नाम कश्चन॥; cf. also I 236.3–4: असदर्थविषयत्वमेवेदमुक्तं भवति, शब्दार्थस्य वास्तवस्याभावात्।

9 उपसर्गनिपात° ··· °चक्षते] Cf. *Nyāyabhāṣya* ad 2.2.58: उपसर्गनिपातास्तर्हि न पदसंज्ञा, लक्षणान्तरं वा वाच्यमिति। न, शिष्यते च खलु नामिक्या विभक्तेरव्ययाल् (°व्ययाल्] em.; °व्ययादाप्सुपः ed.) लोप इति तयोः पदसंज्ञार्थमिति।

---

3 अथ] K_1; प्रपन्नाय (प्रसन्नाय M^{gha}) विपन्नानां दुःखितानां सुखात्मने। संपूर्णाय दृढाशानां नमः कारणबन्धवे॥ अथ MV; ओं श्रीगणेशाय नमः ओं श्रीशारिकाभगवत्यै नमः ओं प्रसन्नाय विपन्नानां दुःखितानां सुखात्मने। संपूर्णाय दृढानानां नमः कारणबन्धवे॥ अथ A_1O_1 **3 शब्दार्थस्य वास्तव°**] K_1; वास्तवस्य शब्दार्थ° MVA_1O_1 **3 °स्याविद्य°**] MVK_1; °स्य विद्य° A_1O_1 **3 °संस्पर्शिनः**] MVA_1K_1; °सस्पर्शिनः O_1 **4 तत्र**] K_1; तत् MVA_1O_1 **7 निरूप्यते**] VK_1; निर्दिश्य निरूप्यते MA_1O_1 **9 पदं च**] MVA_1O_1; +++ K_1 **9 °नीयानां**] K_1; °नीयानामपि MVA_1O_1

नामस्वेवान्तर्भावमाचक्षते। तदुक्तम् "सुप्तिङन्तं पदम्" इति। इहापि सूत्रकृदाह "ते विभक्त्यन्ताः पदम्" इति। तत्र तिङन्तपदचिन्ता वाक्यार्थविचारावसर एव करिष्यते, तदौपयिकत्वात्। सुबन्तानां त्वर्थो ऽयमुच्यते।

[1.4 सुबन्तानां चातुर्विध्यम्]

ते चतुर्विधाः सुबन्तपदात्मानः शब्दा भवन्ति—जातिशब्दा द्रव्यशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा इति ।

[1.5 जातिशब्दस्यार्थः]

[1.5.1 तद्वत्पक्षः]

तत्र गवादिजातिशब्दानां तावद् गोत्वादिजात्यावच्छिन्नं व्यक्तिमात्रमर्थो यस्तद्वानिति नैयायिकगृहे गीयते।

[1.5.2 व्यक्त्याकृतिजातिपक्षः]

ननु शुक्लादिगुणाधिकरणं क्रियाश्रयश्च द्रव्यं व्यक्तिः, सास्नाद्यव-

1 सुप्तिङन्तं पदम्] *Aṣṭādhyāyī* 1.4.14
2 ते विभक्त्यन्ताः पदम्] *Nyāyasūtra* 2.2.58
13 ननु ⋯ °वलम्बेत] Cf. *Nyāyabhāṣya* ad 2.2.51: अविनाभाववृत्तिः सन्नि-

1 नामस्वेवा°] $MA_1K_1O_1$; नामधेया° V **2 सूत्र°**] MVK_1 ; तत्र° A_1O_1 **2 तिङन्तपद°**] K_1 ; तिङन्तपदार्थ° MVA_1O_1 **3 वाक्यार्थविचारा°**] $MVA_1K_1O_1$; वाक्यार्था° M^{ga} **3 °सर एव**] MVO_1^{pc} ; °सर ए $A_1O_1^{ac}$; °स++व K_1 **3 तदौपयिक°**] MV ; तदौपायिक° A_1O_1 ; तदोपयिक° K_1 **3 सुबन्तानां**] MVK_1 ; सुबर्तानां A_1O_1 **6 ते**] K_1 ; ते च MVA_1O_1 **6 चतुर्विधाः**] $MVA_1^{pc}K_1O_1$; चातुर्विधाः A_1^{ac} **6 सुबन्त°**] K_1 ; सुबन्ताः MV ; सुबर्त° A_1O_1 **7 जातिशब्दा द्रव्यशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा इति**] K_1 ; जातिशब्दाः क्रियाशब्दा गुणशब्दा द्रव्यशब्दा इति MA_1O_1 ; जातिशब्दा गुणशब्दा द्रव्यशब्दाः क्रियाशब्दा इति V **10 तावद्**] K_1 ; om. MVA_1O_1 **10 °जात्या°**] K_1 ; °जात्य° MVA_1O_1 **10 °च्छिन्नं व्य°**] MV ; °च्छिन्नव्य° $M^{ga}A_1O_1$; °च्छिन्न+ K_1 **11 °मर्थो**] MVA_1O_1 ; °मर्थे K_1 **13 °धिकरणं**] MVA_1O_1 ; °धिकारणं K_1 **13 °श्रयश्च**] MVA_1O_1 ; °श्रयणश्च K_1 **13 द्रव्यं**] $MVA_1^{pc}K_1O_1$; भिधाने द्रव्यं A_1^{ac}

यवसन्निवेशात्मिकाकृतिः, शाबलेयादिसकलगोपिण्डसाधारणं रूपं जातिरिति व्यक्त्याकृतिजातिसन्निधाने समुच्चरित एष गोशब्दः कथमितरतिरस्कारेण तद्वन्मात्रवचनतामवलम्बेत।

[1.5.3 जातिसत्त्वविचारः]

आह। वितता खल्वियं कथा चर्चयिष्यते तावत्। इदं तु चिन्त्यताम्—जातेरेव प्रमाणातीतत्वेन शशविषाणवदविद्यमानत्वात्कथं तद्वान् पदार्थो भविष्यति।

[2 सामान्यस्य प्रत्यक्षेणाग्रहणम्]

[2.1 प्रत्यक्षस्य स्वलक्षणमात्रविषयत्वम्]

तथा हि न तावत्सामान्यग्रहणनिपुणमक्षजं ज्ञानं भवति, तस्य पूर्वापराननुस्यूतस्वलक्षणमात्रपरिच्छेदपरिसमाप्तव्यापारत्वात्।

[2.2 समानवृत्तितायाः प्रत्यक्षाविषयत्वम्]

समानवृत्तिता नाम सामान्यस्य निजं वपुः।
कथं स्पृशति सापेक्षमनपेक्षाक्षजा मतिः॥

धिः। अविनाभावेन वर्तमानासु व्यक्त्याकृतिजातिषु गौरिति प्रयुज्यते। तत्र न ज्ञायते—किमन्यतमः पदार्थः, उत सर्वमिति।

5 चर्चयिष्यते] *Nyāyamañjarī* II 47.7–64.6.

13 समानवृत्तिता ··· मतिः] quoted in *Śṛṅgāraprakāśa* 300.12–13; cf. *Nyāyamañjarī*, Kataoka [2010:86.2]: समानवृत्तिसापेक्षं न च सामान्यवेदनम्।

---

1 °द्यवयव°] MVK$_1$; °द्यव° A$_1$O$_1$ **1 °गोपिण्ड°**] MVA$_1$O$_1$; °गोपिण्डादि° K$_1$ **2 व्यक्त्या°**] MVK$_1$; व्यक्ता° A$_1$O$_1$ **2 समुच्चरित**] M^{gha}A$_1$K$_1$O$_1$; समुच्चारित MV **3 °वचनताम°**] MVK$_1$O$_1^{pc}$; °वचनाताम° A$_1$O$_1^{ac}$ **3 °वलम्बेत**] MA$_1$K$_1$O$_1$; °वलम्बते V **5 खल्वियं**] MA$_1$K$_1$O$_1$; त्वियं V **5 कथा**] MVK$_1$; कर्षा A$_1$O$_1$ **5 चर्चयिष्यते**] MA$_1$K$_1$O$_1$; वर्तयिष्यते M^{kha}V **6 चिन्त्यताम्**] MVK$_1$O$_1$; चिंत्याता A$_1^{ac}$; चिंत्यंता A$_1^{pc}$ **6 °विषाण°**] K$_1$; °शृङ्ग° MVA$_1$O$_1$ **7 भविष्यति**] MVK$_1$; भविष्यते A$_1$O$_1$ **10 भवति**] K$_1$; भवितुमर्हति MVA$_1$O$_1$ **14 मतिः**] MVK$_1$; पतिः A$_1$O$_1$

समानेष्वाकलितेषु तद्वृत्ति साधारणमवधार्य सामान्यं गृह्येतेति सापेक्षं तत्स्वरूपग्रहणम्। इयं च प्रथमनयनसन्निपातसमुद्भूता मतिः पूर्वापरानुसन्धानवन्ध्या निरपेक्षा कथं तद्ग्रहणाय प्रभवेत्।

[2.3 विकल्पानां वस्तुसंस्पर्शकौशलशून्यत्वम्]

तत्पृष्ठभाविनस्तु विकल्पा स्वभावत एव वस्तुसंस्पर्शकौशलशून्यात्मान इति तद्विषयस्यापि न सामान्यस्य परमार्थसत्त्वं भवितुमर्हति।

[2.4 नानुमानशब्दयोः सामान्यस्थापनसामर्थ्यम्]

न चानुमानं शब्दो वा सामान्यस्वरूपवास्तवत्वस्थापनसामर्थ्यमश्नुते, शब्दलिङ्गयोर्विकल्पविषयत्वेन वस्तुग्राहित्वासंभवात्।

---

2 इयं च ··· प्रभवेत्] Cf. *Nyāyamañjarī* I 239.1–4: न चेयतीं प्रक्रियां प्रथमनयनोपनिपातजातमविकल्पकं ज्ञानमुद्वोढुं क्षममित्याह—संकेतस्मरणोपायं दृष्टसंकलनात्मकम्। पूर्वापरपरामर्शशून्ये तच्चाक्षुषे कथम्॥ (*Pramāṇavārttika* III 174) इति।
5 तत्पृष्ठभाविनस्तु ··· °शून्यात्मान इति] *Nyāyamañjarī*, Kataoka [2010:80.7–81.1]: आद्यमेव हि विज्ञानमर्थसंस्पर्शि चाक्षुषम्। न तदुत्तरभावीति किमिदं राजशासनम्॥
8 न चानुमानं ··· वस्तुग्राहित्वासंभवात्] Cf. *Śṛṅgāraprakāśa* 300.15–16: नाप्यनुमानं शब्दो वा सामान्यमवस्थापयति। तयोरपि विकल्पविषयत्वेन वस्तुव्यवस्थापकत्वायोगात्।

---

1 °कलितेषु] MVK_1; °कर्णितेषु $M^{ga}A_1O_1$ **1 °रणम°**] $M^{gha}A_1K_1O_1$; °रणरूपम° MV **1 °वधार्य**] $VA_1K_1O_1$; °वधाय M **1 गृह्येतेति**] em.; गृह्यत इति MV; गृह्यतेति $A_1K_1O_1$ **2 °सन्निपात°**] $VA_1K_1O_1$; °सन्निपाद° M **2 °समुद्भूता**] $MA_1K_1O_1$; °समुद्भूत° $M^{kha}V$ **3 निरपेक्षा**] MVK_1O_1; निपेक्षा A_1 **5 °भावि°**] MVK_1; °भागि° A_1O_1 **6 तद्विषयस्यापि**] K_1; तद्विषयीकृतस्यापि MVA_1O_1 **6 न सामान्यस्य**] K_1; सामान्यस्य न MVA_1O_1 **8 °वास्तवत्व°**] MV; °वास्तवत्व° A_1O_1; °वास्तव° K_1 **8 °स्थापन°**] K_1; °व्यवस्थापन° MV; °व्यवस्थापर° $M^{ka}A_1O_1$ **9 °योर्विकल्पवि°**] MVK_1; °योर्वि° $M^{ka}M^{gha}$; °वि° A_1O_1 **9 °ग्राहित्वा°**] MVK_1; °ग्राहिन्या° $A_1 O_1$ **9 °संभवात्**] MVK_1; °सम्भावात् A_1O_1

[2.5 वस्तुप्राप्तिसमर्थनम्]

तत्प्राप्त्यादिव्यवहारस्तु प्रकारान्तरेण दर्शयिष्यते।

[3 न व्यक्तिव्यतिरिक्तं सामान्यम्]

[3.1 भेदेनानुपलम्भात्]

अतश्च न व्यक्तिव्यतिरिक्तं सामान्यम्, भदेनानुपलम्भात्। यथा हि कुवलयामलकबिल्वादीनि पृथगवलोक्यन्ते न तथा जातिव्यक्ती इति न तयोर्भेदः।

[3.2 देशभेदस्याग्रहणात्]

देशभेदस्य चाग्रहणात्। यत् खलु यतो व्यतिरिक्तं तत् तदधिष्ठित-देशव्यतिरिक्तदेशाधिष्ठानमवधार्यते, घटादिव पटः। न चैवं जाति-व्यक्ती इति न तयोर्भेदः।

---

2 दर्शयिष्यते] *Nyāyamañjarī*, Kataoka [2009:38.3–40.2] §4.3–4.4.
5 अतश्च न ··· न तयोर्भेदः] Cf. *Śṛṅgāraprakāśa* 300.16–17: इतश्च न व्यक्ति-व्यतिरिक्तं सामान्यं कुवलयामलकबिल्वादिवद् भेदेनानुपलम्भात्।
6 कुवलयामलकबिल्वादीनि ··· न तथा जातिव्यक्ती] *Nyāyamañjarī*, Kataoka [2010:89.3–4]: यत्तावदवादि “भेदेन कुवलयामलकबिल्वादिवदनवभासनात्” इति।
9 देशभेदस्य चाग्रहणात्] *Nyāyamañjarī*, Kataoka [2010:89.6]: यत्तु “देशभे-देनाग्रहणात् तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावात्” इति।

---

2 प्रकारान्तरेण] MVK$_1$; प्रकांतरांतरेण O$_1^{ac}$; प्रकांरांतरेण A$_1$O$_1^{pc}$ **5 °ति-रिक्तं**] MVA$_1$K$_1$O$_1$; °तिरिक्त° M^{ka} **5 सामान्यम्**] MVK$_1$; om. A$_1$O$_1$ **5 यथा**] M^{ka}A$_1$K$_1$O$_1$; तथा MV **6 कुवलया°**] MVK$_1$; कुवला° A$_1$O$_1$ **6 °बिल्वादीनि**] K$_1$; °बिल्वादीनि करतलवर्तीनि MVA$_1$O$_1$ **6 °क्यन्ते न तथा**] A$_1$K$_1$O$_1$; °क्यन्ते न MV **6 जातिव्यक्ती**] MV; जातिव्यर्थी A$_1$O$_1$; जातिव्यक्तीः K$_1$ **7 तयोर्भेदः**] MVA$_1$K$_1^{pc}$O$_1$; तयोर्भेदः अतश्चैवन्तदग्रहे K$_1^{ac}$ **9 यत्**] VK$_1$; यतः M; यः A$_1$O$_1$ **9 व्यतिरिक्तं**] M^{gha}A$_1$K$_1$O$_1$; ऽतिरिक्तं MV **10 घटादिव**] MVK$_1$; वाजादिवत् A$_1^{ac}$; वजादिवत् A$_1^{pc}$O$_1$ **11 जा-तिव्यक्ती**] MVK$_1$; जातिव्य⊔ A$_1$; जातिव्यर्थी O$_1$

[3.3 तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावात्]

अतश्चैवम्, तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावात्। यद्धि यतो व्यतिरिक्तं तत् तस्मिन्नगृह्यमाणे ऽपि गृह्यते, घटादिव पटः। न च व्यक्तावनुपलभ्यमानायां जातिरुपलभ्यते। तस्मान्न ततो ऽसौ भिद्यते।

[4 वृत्त्यनुपपत्तिः]

[4.1 नैयायिकमतविचारः]

तद्वृत्तित्वात्सामान्यस्य तदग्रहे तदनुपलब्धिरिति चेत्। न, वृत्त्यनुपपत्तेः। किं प्रतिपिण्डं कार्त्स्न्येन वर्तते जातिर् उतैकदेशेनेति। द्वयं चानुपपन्नम्।

---

2 तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावात्] *Nyāyamañjarī*, Kataoka [2010:89.6]: यत्तु "देशभेदेनाग्रहणात् तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावात्" इति।

7 तद्वृत्तित्वा° ··· °तैकदेशेनेति] Cf. *Śṛṅgāraprakāśa* 300.18–19: व्यक्तिवृत्तित्वात्सामान्यस्य तदग्रहे तदनुपलब्धिरिति चेन्न, वृत्त्यनुपपत्तेः। किं प्रतिपिण्डं कार्त्स्न्येन वर्तते जातिरुतैकदेशेन।

8 वृत्त्यनुपपत्तेः] *Nyāyamañjarī*, Kataoka [2010:90.3–4]: यदप्युक्तम् "वृत्त्यनुपपत्तेः' इति, तत्राप्युच्यते—प्रतिपिण्डं कार्त्स्न्येनैव जातिर्वर्तत इति।

8 किं ··· °कदेशेनेति] Cf. *Nyāyavārttika* ad 2.2.64, 304.20–21: यद्यनेकार्थवृत्ति गोत्वं तत् किं प्रतिपिण्डं परिसमाप्त्या वर्तते, अथैकदेशेनेति।

---

2 अतश्चैवम्] MVK_1; अतश्चेदग्रेतः -- भावात् यद्धि यतो व्यतिरिक्तं तत्तस्मिन्नगृह्यमाणे पि गृह्यते वजादिपटो न चैवं जातिव्यक्ती इति न तयोर्भेदः अतश्चैवं A_1; अतश्चेह ग्रते -- भावात् यद्धि यतो व्यतिरिक्तं तत्तस्मिन्नगृह्यमाणे पि गृह्यते वजादिपटो न चैवं जातिव्यक्ती इति न तयोर्भेदः अतश्चैवं O_1 **2 तदग्रहे**] MVK_1O_1; भेदग्रहे A_1 **3 पटः**] MVK_1; पटे A_1O_1 **4 जातिरु°**] V$A_1K_1O_1$; जातिरू° M **7 तद्वृत्ति°**] MVA_1O_1; तद्वृत्त° K_1 **8 °पपत्तेः**] MVK_1; °पपत्ते A_1O_1 **8 किं**] MVA_1O_1; om. K_1 **8 द्वयं**] K_1; द्वयमपि MVA_1O_1

पिण्डे सामान्यमेकत्र यदि कार्त्स्न्येन वर्तते।
तत्रैवास्य समाप्तत्वान्न स्यात् पिण्डान्तरे ग्रहः॥
एकदेशेन वृत्तौ तु गोत्वजातिर्न कुत्रचित्।
समग्रास्तीति गोबुद्धिः प्रतिपिण्डं कथं भवेत्॥

जातेश्च निरवयवत्वान्न केचिदेकदेशाः सन्ति यैरेषा प्रतिपिण्डं वर्तेत। न चैकत्र पिण्डे समाप्त्या वर्तमाना पिण्डान्तरे ऽपि समाप्त्या वर्तितुमर्हति, समाप्तस्य पुनरुत्पत्तिं विना समाप्त्यन्तरानुपपत्तेः। तथाभूतस्य च वृत्तिप्रकारस्य क्वचिददर्शनात्।

---

1 पिण्डे ··· ग्रहः] quoted in *Ślokavārttika* 300.20–21 (पदार्थत्वम् न for समाप्तत्वान्न); cf. *Nyāyavārttika* ad 2.2.64, 304.21–22: यदि प्रतिपिण्डं परिसमाप्त्या वर्तते, पिण्डवदसाधारणत्वान्न सामान्यं भवितुमर्हति।

3 एकदेशेन ··· भवेत्] quoted in *Śṛṅgāraprakāśa* 300.22–23; cf. *Nyāyavārttika* ad 2.2.64, 304.22–305.2: अथैकदेशेन वर्तते, तथापि नैकमनेकत्र वर्तते, किं त्वनेकमनेकत्रेति। यस्मात् प्रदेशाः सामान्यस्य वर्तन्त इति। ये च त एकदेशाः सामान्यस्य प्रत्येकं पिण्डेषु वर्तन्ते ते किं सामान्यात्मका उत नेति।

5 जातेश्च ··· क्वचिददर्शनात्] Cf. *Śṛṅgāraprakāśa* 300.24–301.1: न चास्य निरवयवत्वादेकदेशा विद्यन्ते। न चैकपिण्डे समाप्त्या वर्तमाना पिण्डान्तरे ऽपि समाप्त्यैव वर्तितुमर्हति। समाप्तस्य न पुनरुत्पत्तिं विना समाप्त्यन्तरानुपपत्तेः। न च तथाभूता काचिद्वृत्तिरुपलभ्यते।

8 तथाभूतस्य ··· °दर्शनात्] *Nyāyamañjarī*, Kataoka [2010:90.8]: क्वेदमन्यत्र दृष्टं चेद् अहो निपुणता तव।

---

1 °मेकत्र] $MA_1K_1O_1$; °मन्यत्र $M^{kha}V$ **1** कार्त्स्न्येन] MVK_1; कार्त्स्न्ये A_1O_1 (unmetrical) **2** तत्रै°] MVA_1O_1; तस्यै° K_1 **2** °वास्य] MVK_1; °वाष्य M^{gha}; °वाप्य A_1O_1 **2** समाप्त°] MVK_1O_1; समाप्तस्य° A_1 **2** °त्वान्न] $MVA_1^{pc}K_1O_1$; °त्वान्न केचिदेकदेशाः A_1^{ac} **3** गोत्व°] MVK_1; गोत्र° A_1O_1 **5** °देकदेशाः] $VA_1K_1O_1$; °देकशाः M **6** वर्तेत] MK_1; वर्तते VA_1O_1 **6** पिण्डे] MVK_1; पिंडो A_1O_1 **6** समाप्त्या] $A_1K_1O_1$; समाप्य MV **6** ऽपि] K_1; om. MVA_1O_1 **6** समाप्त्या] K_1; समाप्यैव M; समाप्त्यैव $M^{gha}VA_1O_1$ **7** °त्पत्तिं] MVA_1O_1; °त्पत्तिः K_1 **8** क्वचिद°] K_1; क्वचिदप्य° $MVA_1O_1^{pc}$; क्वचिप्य° O_1^{ac}

[4.2 वैशेषिकमतविचारः]

[4.2.1 समवायः]

या च समवायात्मिका पिण्डेषु सामान्यस्य वृत्तिरौलूक्यैरुच्यते, तामपि न बुद्ध्यामहे वयम्। “अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानां यः संबन्ध इहप्रत्ययहेतुः स समवायः” इति यदुच्यते, तद्विप्रतिषिद्धम्। अयुतसिद्धता च संबन्धश्चेति कथं संगच्छेत। पृथक्सिद्धे हि वस्तुनी कुण्डबदरवद् अन्योन्यं संबध्येते स्त्रीपुंसवद्वा। अयुतसिद्धत्वे तु तदेकत्वात्किं केन संबध्यते। न ह्यहं मयैव संबध्ये।

[4.2.2 द्रव्यगुणसंबन्धः]

द्रव्यगुणयोरपृथक्सिद्धयोरपि संबन्धो विद्यत इति चेत्। तदिदमुन्मत्तस्योन्मत्तसंवर्णनम्, गुणिनो ऽपि गुणव्यतिरिक्तस्यानुपलम्भात्।

---

4 अयुतसिद्धाना° ··· स समवायः] *Padārthadharmasaṃgraha* 2.12–13 (§9)
6 अयुतसिद्धता ··· संबध्यते] *Nyāyamañjarī*, Kataoka [2010:91.5–6]: नन्वयुतसिद्धयोः संबन्धः समवायः। स च भेदप्रतिषेधादेव निरस्तः। न शक्यते निरसितुम्।
10 द्रव्यगुण° ··· विद्यत इति चेत्] *Nyāyamañjarī*, Kataoka [2010:91.9]: अवयवावयविनोर्गुणगुणिनोश्चेयमेव वृत्तिः।
11 °मुन्मत्तस्योन्मत्तसंवर्णनम्] *Nyāyamañjarīgranthibhaṅga* 130.3–4: यथा उन्मत्त उन्मत्तान्तरं श्लाघत एवमलब्धवृत्ति सामान्यं तथाविधमेवालब्धवृत्ति द्रव्यं प्रदर्शयतीति।

---

3 सामान्यस्य वृत्तिरौ°] K_1; वृत्तिः सामान्यस्यौ° MVA_1O_1 **4 °नामाधार्या°**] $MA_1K_1O_1$; °मा° M^{kha}(sic) ; °नामा° V **5 स**] M; om. $VA_1K_1O_1$ **6 संगच्छेत**] MK_1O_1; सङ्गच्छते V; संगछेत् A_1 **7 °बदर°**] MVK_1; °बधर° A_1O_1 **7 संबध्येते**] VK_1; संबन्ध्येते M; संबध्यते A_1O_1 **7 °सिद्धत्वे**] $MA_1K_1O_1$; °सिद्धे $M^{ka}V$ **8 तु**] MVK_1; om. A_1O_1 **8 केन**] MV; किंन A_1O_1; के+ K_1 **8 संबध्यते। न ह्यहं मयैव संबध्ये**] em.; संबध्येत। न ह्यहं मयैव संबध्ये MA_1O_1; संबध्येते M^{kha}(sic) ; संबध्यते V; +बध्यते न ह्यहम् मयैव संबध्ये K_1 **10 °थक्सिद्धयोरपि**] $MVK_1O_1^{pc}$; °थविज्ञद्धयोरपि A_1; °थक्सिद्धयोरपृथ पि O_1^{ac} **10 विद्यत इति**] $A_1K_1O_1$; विद्यत एवेति MV **11 °मुन्मत्तस्यो°**] $MA_1K_1O_1$; °मन्यत्तस्यो° V

अयं गुणी रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरत्वेन नात्मानमुपदर्शयति व्यतिरेकं च तेभ्यो वाञ्छतीति चित्रम्।

[4.2.3 अयुतसिद्धत्वम्]

यदपि नित्यानित्यविभागेन युतसिद्धेः स्वशास्त्रे परिभाषणं कृतम्—नित्यानां परमाणूनां पृथग्गतिमत्त्वं युतसिद्धिः। अनित्यानां तु युताश्रयसमवायित्वम्। विभूनां तु परस्परमाकाशादीनां संबन्ध एव नास्तीति—तदपि प्रक्रियामात्रम्। नानात्वेन सिद्धिर्निष्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वा युतसिद्धिरुच्यते। तद्विपर्ययादयुतसिद्धिरैक्येन सिद्धिरवतिष्ठते। तथा च संबन्धो दुर्वचः।

---

5 नित्यानां … एव नास्तीति] *Padārthadharmasaṃgraha* 30.10–13 (§179–180): विभूनां तु परस्परतः संयोगो नास्ति, युतसिद्ध्यभावात्। सा पुनर्द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गतिमत्त्वं पृथगाश्रयाश्रयित्वं (पृथगाश्रयाश्रयित्वं] ed.; युताश्रयसमवायित्वं L. Vy.) चेति।; cf. also *Padārthadharmasaṃgraha* 32.15–33.7 (§191–192): सा पुनर्द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गतिमत्त्वमियं तु नित्यानाम्। अनित्यानां तु युतेष्वाश्रयेषु समवायो युतसिद्धिरिति। … दिगादीनां तु पृथग्गतिमत्त्वाभावादिति परस्परेण संयोगविभागाभाव इति।
5 अनित्यानां तु] *Nyāyamañjarīgranthibhaṅga* 130.5–6: अनित्यानां त्विति। तन्तुपटादीनां युतेषु भिन्नेष्वाश्रयेषु समवायित्वं तन्तूनामंशुषु समवायात् पटस्य तन्तुष्विति।
6 विभूनां तु … प्रक्रियामात्रम्] *Nyāyamañjarī*, Kataoka [2010:93.2]: विभूनामपि संबन्धः परस्परमसंभवादेव नेष्यते, न परिभाषणात्।; *Nyāyamañjarīgranthibhaṅga* 130.6–7: विभूनां तु परस्परमाकाशादीनामिति। पृथग्गतिमत्त्वयुताश्रयसमवायित्वयोरभावात्।

---

1 °त्वेन नात्मान°] $MVA_1^{pc}K_1O_1$; °त्वेनात्मानात्मान° A_1^{ac} **1** °मुपदर्शयति] MV; °मुद्दर्शयति A_1O_1; +++शयति K_1 **2** वाञ्छतीति] $MA_1K_1O_1$; वाङ्छन्तीति V **4** युत°] $MVA_1K_1O_1$; अयुत M^{gha} **6** युताश्रय°] MK_1; युताश्रयि° $M^{kha}VA_1O_1$ **6** विभूनां तु] K_1; विभूनां MVA_1O_1 **7** सिद्धिर्निं°] $MVA_1^{pc}K_1O_1$; सिद्धिष्पर्निं° A_1^{ac} **8** °रुच्यते] $M^{gha}A_1K_1O_1$; °रित्युच्यते MV **9** तथा च] K_1; तथा च सति MVA_1O_1

[4.2.4 अवयवावयविनोर्संबन्धः]

अवयवावयविनोरपि समवायात्मा संबन्ध एवमेव परिहर्तव्यः। यथाह भट्टः—

नानिष्पन्नस्य संबन्धो निष्पत्तौ युतसिद्धता॥ इति॥

परमाण्वाकाशयोः परमाणुकालयोश्च संबन्ध इष्यते नाकाशकालयोरन्योन्यमिति प्रक्रियैवेत्यलमवान्तरचिन्तनेन। तस्मान्न जातिव्यक्त्योः काचिद्वृत्तिरुपपद्यते।

---

4 नानिष्पन्नस्य ··· युतसिद्धता] *Ślokavārttika pratyakṣa* 146cd (Taber [2005:157]); quoted in *Nyāyamañjarī*, Kataoka [2010:92.5]; *Nyāyamañjarī-granthibhaṅga* 130.7–8: नानिष्पन्नस्य सम्बन्ध इत्यस्य पूर्वमर्धम्—'न चाप्ययुतसिद्धानां सम्बन्धित्वेन कल्पना' (146ab) इति।

---

2 समवाया°] MVK_1; सुमवाया° A_1O_1 **2 परिहर्तव्यः]** MV; परिहंतव्यः A_1O_1; ++हर्तव्यः K_1 **3 यथाह]** MVA_1K_1; यथाह भट्टः नानिष्पन्नस्य संबंधो निष्पत्तौ युतसिद्धतेति यथा O_1 **4 °सिद्धता॥ इति]** $MVA_1^{pc}O_1$; °सिद्धेतेति A_1^{ac}; °सिद्धितेति K_1 **6 °कालयोर°]** MVK_1; °कालयोरित्य° A_1O_1 **6 °क्रियैवे°]** VK_1; °क्रियैवेयमि° MA_1O_1; °क्रियै° M^{kha}(sic) **6 °त्यलम°]** MVK_1; °ति किम° $M^{ka}A_1O_1$ **6 °वान्तर°]** MVK_1; °वांततेन A_1; °वांतरेण O_1 **6 चिन्तनेन]** MVK_1; om. A_1; विततेन O_1 **7 काचि°]** MVA_1O_1; क्वचि° K_1

[4.3 प्राभाकरमतविचारः]

सुशिक्षितास्तु रूपरूपिलक्षणमाचक्षते जातिव्यक्तियोः संबन्धम्। सोऽपि नोपपद्यते। रूपशब्दः शुक्लादिगुणवचन आकारवचनः स्वभाववचनो वा। शुक्लादिवचनत्वे नीरूपाणां पवनमनःप्रभृतीनां द्रव्याणां गुणकर्मणां च सामान्यशून्यता स्यात्। आकारवचनत्वे ऽप्यवय-

---

2 सुशिक्षितास्तु ··· संबन्धम्] *Bṛhatī* ad 1.3.32, 155.6–9 (*pūrvapakṣa*): संबन्धितया ह्यनवगम्यमानं सामान्यं सामान्यमिति नावगम्यते। संबन्ध्यन्तरसापेक्षा हि संबन्धिनि बुद्धिर्भवति। विशेषतश्चात्र रूपरूपितया नावगम्यते। न हि रूपिशून्या रूपबुद्धिरस्ति। यदि स्यात् रूपतैव न स्यात्।; cf. *Ṛjuvimalā* 155.18–19: सामान्यं हि रूपं तेन व्यक्तेः रूप्यमाणत्वाद्रूपिणी व्यक्तिः।; *Nyāyamañjarīgranthibhaṅga* 130.9–16: सुशिक्षितास्त्विवति प्राभाकराः। ते हि सामान्याकारं रूपं पदार्थस्याहुः। न च रूपं रूपिशून्यमुपलभ्यते। पदार्थान्तराणां हि स्वरूपेण लब्धात्मलाभानामवगतानां च परस्परसम्बन्धचिन्ता क्रियमाणोपपद्यते, रूपस्य त्वाकृष्टरूपिप्रतिपत्तेरेव प्रतिपत्तिरिति अन्य एव सम्बन्धान्तरविलक्षणो ऽयं सम्बन्ध इति काऽनयोः सम्बन्धं प्रति विमतिः "कथं वृत्तिः" इत्यादिकेति। तथा चाहुः—'सम्बन्धितया ह्यनवगम्यमानं सामान्यं सामान्यम् इति नावगम्यते। सम्बन्ध्यन्तरसव्यपेक्षा हि सम्बन्ध्यन्तरबुद्धिः। विशेषतश्चात्र रूपतया सम्बन्धिताऽवगम्यते। न च रूपिशून्या रूपबुद्धिरस्ति। रूपतैव तदा न स्यात्' इति।
2 रूपरूपिलक्षण° ··· नोपपद्यते] Cf. *Śṛṅgāraprakāśa* 301.4–5: नापि रूपरूपिलक्षणस्सम्बन्धो भविष्यतीति वक्तव्यम्, रूपार्थस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्।
3 रूपशब्दः ··· एव भवेत्] Cf. *Śṛṅgāraprakāśa* 301.5–8: किमयं रूपशब्दश्शुक्लादिगुणवचनः स्वभाववचनो वा। शुक्लादिवचनत्वे (नी)रूपाणां पवनमनःप्रभृतीनां द्रव्याणां सामान्यशून्यता स्यात्। आकारवचनत्वे ऽप्यवयवसन्निवेशरहितानां तेषामेव सामान्यवत्ता न प्राप्नोति। स्वभाववचनत्वे तु जातिजातिमतोरव्यतिरेक एव भवेत्।

---

2 सुशिक्षितास्तु ··· शुक्लादिवचनत्वे] MVK$_1$O$_1$; सुशिक्षितास्तु दिवानत्वे A$_1$
2 रूप°] MVK$_1$; क्रम° O$_1$ **3 रूपशब्दः**] MVO$_1$; रूपश्शब्दः K$_1$ **3 शुक्लादिगुणवचन**] K$_1$; किं शुक्लादिवचन MV ; शुक्लादिवचन O$_1$ **4 °प्रभृती°**] MVA$_1$O$_1$; +++ K$_1$ **5 आकार°**] MVK$_1$; आकाश° A$_1$O$_1$

वसन्निवेशरहितानां तेषामेव गुणादीनां सामान्यवत्ता न प्राप्नोति। स्वभाववचनत्वे तु जातिजातिमतोरव्यतिरेक एव भवेत्।

अवभाति हि भेदेन स्वभावो न स्वभाविनः।
शब्दातिरिक्ततैवेयं न तु वस्त्वतिरिक्तता॥

किं चेदं रूपं नाम—किं वस्त्वेव वस्तुधर्मो वा वस्त्वन्तरं वा। वस्त्वन्तरं तावन्न प्रतिभातीत्युक्तम्। वस्तुधर्मोऽपि तद्व्यतिरिक्ततया स्थितो न चकास्त्येव। अव्यतिरेके तु तस्य संबन्धवाचोयुक्तिरनुपपन्नेत्युक्तम्।

न च रूपरूपित्वलक्षणः संबन्धः संयोगसमवायव्यतिरिक्तः कोऽपि श्रोत्रियैरपि विविच्य व्याख्यातुं शक्यते—एष ईदृगिति। तस्माद् वाचोयुक्तिनूतनतामात्रमिदं कृतम्, न त्वर्थः कश्चिदुत्प्रेक्ष्यत इत्यलं प्रसङ्गेन।

---

3 अवभाति ··· वस्त्वतिरिक्तता] quoted in *Śṛṅgāraprakāśa* 301.9–10.
6 °त्युक्तम्] See the verse in section 4.3.
8 °त्युक्तम्] See section 4.2.1.

---

1 °सन्निवेश°] MVK_1; °सन्निवेशन° A_1O_1 **1** °वत्ता] MVK_1; °वत्तां M^{gha}; °वतां A_1; °वर्ता O_1 **1** प्राप्नोति] MVA_1O_1; प्राप्नोतीति K_1 **2** जातिजाति°] MVO_1; जाति° A_1; विजातिजाति° K_1 **2** भवेत्] MVA_1O_1; ++त् K_1 **3** न] MVK_1; हि $M^{gha}A_1O_1$ **4** °क्ततैवेयं न] MVA_1O_1; °क्तैरेव यन्न K_1 **5** वस्त्वेव] MV$A_1^{pc}K_1O_1$; वस्त्विव A_1^{ac} **5** वस्तुधर्मो वा] $A_1K_1O_1$; वस्तुधर्मो MV **5** वस्त्वन्तरं वा] MVK_1O_1; वस्तुंतरं वा A_1 **6** °भातीत्युक्तम्] MV$A_1^{pc}K_1O_1$; °भावो हि स्वभाविनो तीत्युक्तं A_1^{ac} **6** तद्व्यतिरिक्ततया] VA_1O_1; तद्व्यतिरिक्तया M; तद्वतिरिक्ततया K_1 **7** स्थितो] MV; स्थितौ $M^{gha}A_1O_1$; ++ K_1 **7** न] MVK_1; ना A_1O_1 **7** तु तस्य] em.; च MV; पि च A_1O_1; तु तरु K_1 **9** °लक्षणः] M$A_1K_1O_1$; °लक्षण° V **10** श्रोत्रियैरपि विविच्य] K_1; श्रोत्रियैर्विविच्य MV; श्रोत्रियो च्य A_1; श्रोत्रियो विविच्य O_1 **10** व्याख्यातुं] MV; च्याख्यायितुं A_1; व्यातुं K_1; व्याख्यायितुं O_1 **10** एष ईदृगिति] K_1; यथेदृगिति MVA_1O_1 **11** °नूतनता°] MV$A_1O_1^{pc}$; °नू++ता° K_1; °नूतनाता° O_1^{ac} **11** °मिदं] $M^{gha}A_1K_1O_1$; °मिह MV

[4.4 सर्वगतत्वविचारः]

अपि चेयं जातिः—

सर्वसर्वगता वा स्यात्पिण्डसर्वगतापि वा।

[4.4.1 सर्वसर्वगतत्वनिरासः]

सर्वसर्वगतत्वे स्यात्कर्कादावपि गोमतिः॥
अश्वधीः शाबलेयादावुष्ट्रबुद्धिर्गजादिषु।
पदार्थसंकरश्चैवमत्यन्ताय प्रसज्यते॥
अथाभिव्यक्तिसामर्थ्यनियमान्नैष संकरः।
न हि कर्कादिपिण्डानां गोत्वादिव्यक्तिकौशलम्॥
मैवं खण्डाद्यभिव्यक्तमपि गोत्वमनंशकम्।
सर्वत्रैव प्रतीयेत न वा सर्वगतं भवेत्॥
तद्देशग्रहणे तस्य न हि किंचिन्नियामकम्।
दीपवद्व्यञ्जकः पिण्डो न तु तत्पिण्डवृत्ति तत्॥
सर्वत्रागृह्यमाणं च सर्वत्रास्तीति को नयः।
सर्वसर्वगतं तस्मान्न गोत्वमुपपद्यते॥

---

3 सर्वसर्वगता ··· व्यसनसन्ततिः] All nine verses are quoted in *Śṛṅgāraprakāśa* 301.9–302.4 with minor variants.

3 सर्वसर्वगता ··· °गतापि वा] *Nyāyavārttika* ad 2.2.64, 302.21–303.1: **केन सर्वगतत्वं जातेरभ्युपगम्यते, अपि तु स्वविषये सर्वत्र वर्तत इति सर्वगतेत्युच्यते।**; *Nyāyamañjarī*, Kataoka [2010:94.3]: **यदपि सर्वसर्वगतत्वं पिण्डसर्वगतत्वं च विकल्प्य दूषितम्।**

---

2 जातिः] MVK$_1$; **मतिः** A$_1$O$_1$ **5 °त्कर्कादा°]** MVK$_1$; **°त्ककादा°** A$_1$O$_1$ **6 अश्व°]** MVK$_1$; **स्वश्व°** A$_1$O$_1$ **6 °वुष्ट्रबुद्धि°]** MVK$_1$O$_1$; **°वुष्टुद्धि°** A$_1$ **8 °भिव्यक्ति°]** K$_1$; **°पि व्यक्ति°** MVA$_1$O$_1$ **9 गोत्वादि°]** MVK$_1$; **नाशंक्यं** M^{gha}A$_1$O$_1$ **10 खण्डाद्यभि°]** MVA$_1$O$_1$; **खण्डाभि°** K$_1$(unmetrical) **13 तत्]** MVK$_1$; **°कः** M^{ka}A$_1$O$_1$ **14 सर्वत्रागृ°]** MA$_1$K$_1$O$_1$; **सर्वत्र गृ°** V **14 को नयः]** MA$_1$K$_1$O$_1$; **मे ऽन्वयः** M^{kha}V **15 सर्वसर्वगतं]** MVK$_1$O$_1$; **सर्वगतं** A$_1$ **15 गोत्व°]** MVK$_1$; **गोत्र°** A$_1$O$_1$

[4.4.2 पिण्डसर्वगतत्वनिरासः]

पिण्डसर्वगतत्वे तु काममेतददूषणम्।
किं तु नैवाद्य जातायां गवि गोप्रत्ययो भवेत्॥
पिण्डे नासीदसंजाते जातिर्जाते च विद्यते।
संक्रामति न चान्यस्मात् पिण्डादन्यत्र निष्क्रिया॥
आयात्यपि न तं पिण्डमपोज्झति पुरातनम्।
न चांशैर्वर्तते चेति कष्टा व्यसनसन्ततिः॥

[4.5 भट्टमतविचारः]

[4.5.1 भट्टमतोपन्यासः]

भट्टस्तु ब्रूते। भिन्नाभिन्नमेकं वस्त्वनुगामि च व्यावृत्तं च। यत्तस्यानुगामि रूपं तत्सामान्यम्, यद् व्यावृत्तं स विशेषः। तथा हि—

सर्ववस्तुषु बुद्धिश्च व्यावृत्त्यनुगमात्मिका।
जायते, द्व्यात्मकत्वेन विना सा च न सिध्यति॥ इति।

केवलविशेषात्मकपदार्थपक्षे सामान्यप्रतीतेरनालम्बनत्वम्, सामान्यमात्रवादे च विशेषबुद्धेरनुपपत्तिः।

---

7 चेति] Cf. *Śṛṅgāraprakāśa* 302.4: **न चांशैर्वर्तते चेति केयं व्यसनसन्ततिः**
12 सर्ववस्तुषु ⋯ सिध्यति] *Ślokavārttika ākṛti* 5: **सर्ववस्तुषु बुद्धिश्च व्यावृत्त्यनुगमात्मिका। जायते द्व्यात्मकत्वेन विना सा** (**विना सा**] DI_1; **विनासौ** J) **च न सिध्यति॥**

---

2 ॰गतत्वे तु] MVK_1; **॰गतं तत्र** $M^{ka}A_1O_1$ **3 जातायां**] MVK_1; **तायां** A_1O_1(unmetrical) **7 चेति**] K_1; **तत्र** MVA_1O_1 **7 व्यसन॰**] MVK_1; **व्यसनि॰** A_1O_1 **10 भट्टस्तु**] K_1; **भाट्टास्तु** MV; **भाट्टस्तु** A_1O_1 **10 ब्रूते**] K_1; **ब्रुवते** MVA_1O_1 **10 भिन्नाभिन्न॰**] MVK_1; **भिन्नभिवर्तक॰** A_1; **भिन्नाभिवर्तक॰** O_1 **10 ॰मेकं ⋯ तथा हि**] $MA_1K_1O_1$; **॰मेकं** $M^{kha}V$ **10 ॰नुगामि**] K_1; **॰नुयायि** MA_1O_1 **11 व्यावृत्तं**] MK_1O_1; **व्यावृत्त** A_1 **12 सर्ववस्तुषु बुद्धिश्च**] $MA_1K_1O_1$; **वस्तुबुद्धिर्हि सर्वत्र** $M^{kha}V$ **13 इति**] K_1; om. MVA_1O_1 **15 च**] $MA_1K_1O_1$; om. V

न चाप्यन्यतरा भ्रान्तिरुपचारेण वेष्यते।
दृढत्वात्सर्वदा बुद्धेर्, भ्रान्तिस्तद्भ्रान्तिवादिनाम्॥

न हि मिहिरमरीचिनिचयनीरप्रतीतिवत् सामान्यप्रत्ययोपमर्देन विशेषप्रतीतिर् विशेषप्रत्ययोपमर्देन वा सामान्यप्रतीतिरुदेति, किं त्वविरोधेनैव युगपदुभयावभासः। अत एव निर्विकल्पकबोधेन द्व्यात्मकस्यापि वस्तुनो ग्रहणमुपेयते।

[4.5.2 भट्टमतनिरासः]

तदेतदभिधीयमानमेव न मनोज्ञमिवाभाति।

---

1 न चाप्यन्यतरा ··· भ्रान्तिवादिनाम्] *Ślokavārttika ākṛti* 7: न चाप्यन्यतरा भ्रान्तिरुपचारेण वेष्यते (वेष्यते] JI_1; चेष्यते D)।दृढत्वात्सर्वदा बुद्धेर् भ्रान्तिस्तद्भ्रान्तिवादिनाम्॥; *Nyāyamañjarīgranthibhaṅga* 130.17: न चाप्यन्यतरेति।; Sucaritamiśra's *Kāśikā*, Adyar ms. No. 63359, pp. 2551–2552: अतो भ्रान्तिरेकावग्रह औपाधिको वा।एकार्थक्रियाकारित्वादेकजातीयाभिमतेष्वौपनिषदा इवैकत्ववादा इति। तदत्रैकत्वं भ्रान्तमौपचारिकं वा। नानात्वं वा शिलापुत्रकस्य देह इतिवत् कल्पयितुं युक्तम्। द्व्यात्मकत्वाश्रयणं तु विरोधादनुपपन्नमेव। अत आह—न चापीति। यथा तावन्न भ्रान्तिस् तथा दर्शयति—दृढत्वादिति। सर्वदा हि सर्वेषां सर्वत्र द्व्याकारा बुद्धिरुपजायते, सा कथं भ्रान्तिर्भविष्यति। न ह्यसति कारणदोषज्ञाने बाधकप्रत्यये वा भ्रान्तित्वकल्पना युक्ता, सर्वमिथ्यात्वप्रसंगात्।
3 मिहिरमरीचिनिचयनीरप्रतीतिवत्] Cf. *Nyāyamañjarī* I 447.5–7: प्रवर्तकं हि प्रथममुदकज्ञानमविद्यमाने ऽपि नीरे मिहिरमरीचिषु दृष्टमिति तत्र संशेरते जनाः।; cf. also I 372.8: °मार्तण्डमण्डलमरीचिनिचयचुम्ब्यमान°

---

1 वेष्यते] $MA_1K_1O_1$; गम्यते $M^{kha}V$ 2 °न्तिस्तद्भ्रा°] $VA_1K_1O_1$; °न्तिः स्याद् भ्रा° M 3 °निचय°] MVA_1O_1; °निलय° K_1 3 °नीर°] MVK_1O_1; °नीय° A_1 4 विशेष°] MVK_1; विषय° $M^{ka}A_1O_1$ 4 प्रतीति°] $MVA_1K_1O_1^{pc}$; तीति° O_1^{ac} 4 °मर्देन वा] MK_1; °मर्देन V; °मर्देनैव A_1O_1 5 किं त्व°] MVK_1; किं तु A_1O_1 5 युगपदु°] $MVK_1O_1^{pc}$; युगपद° $A_1O_1^{ac}$ 5 निर्विकल्पकबोधेन] K_1; निर्विकल्पबोधेन MV; ति----कल्पकबोधेन A_1; नि----कल्पकबोधेन O_1 6 °कस्यापि] MVK_1; °कस्या° A_1O_1 8 न] MVK_1; om. A_1O_1

नानारूपत्वमेकस्य विरुद्धं वदता स्वयम्।
दूषणाख्यानमौखर्यमस्माकमपवारितम्॥

तदेव सामान्यं स एव विशेषः, तदेवैकं तदेव नाना, तदेव नित्यं तदेवानित्यम्, तदेवास्ति तदेव नास्तीति जैनोच्छिष्टमिदमुच्यते। उच्यमानमपि न शोभते।

दृष्टत्वान्न विरोधश्चेन्न तथा तदवेदनात्।
उक्तं हि नानुवृत्तार्थग्राहिणी नेत्रधीरिति॥

विचित्रविकल्पप्रबन्धविप्रलब्धबुद्धयः खल्वेवं मन्वते भवन्तः। न त्वेकं वस्तु बहुरूपं भवितुमर्हति।

---

7 उक्तं] See section 2.1.
8 विचित्रविकल्पप्रबन्ध॰] *Nyāyamañjarīgranthibhaṅga* 130.20–21: विचित्रविकल्पप्रबन्धेति। निर्विकल्पोत्तरकालं यो ऽयं गौर्गौरित्यादिरबाह्यस्पार्शी विकल्पप्रबन्धः।
8 ॰विप्रलब्धबुद्धयः ··· भवन्तः] *Nyāyamañjarī* II 153.6–7: ध्वन्युपाधिभेदप्रवृत्तवर्णभेदावभासविप्रलब्धबुद्धिं भवद्विधं बोधयितुं पदस्फोट एष निरवयवो ऽस्माभिर्दर्शितः।
9 न त्वेकं ··· ॰मर्हति] *Nyāyamañjarī*, Kataoka [2010:87.7–8]: यदप्यभिहितम् "इतरेतरविरुद्धरूपसमावेश एकत्र वस्तुनि नोपपद्यते" इति।

---

1 ॰पत्वमेकस्य] K_1; ॰पत्वमेकस्या॰ MA_1O_1; ॰पं त्वयैकस्य M^{kha}(sic) ; ॰पं त्वयैकस्या॰ V **1 विरुद्धं**] MVK_1O_1; ॰विरुद्ध A_1 **2 ॰ख्यान॰**] MK_1; ॰दान॰ $M^{kha}V$; ॰ख्यानं A_1O_1 **2 ॰मौखर्य॰**] $MVA_1K_1O_1^{pc}$; ॰सौखर्य॰ O_1^{ac} **2 ॰मस्माकमपवारितम्**] MVK_1; ॰मपवारितं A_1O_1(unmetrical) **3 स एव**] MVA_1O_1; सत् वि K_1 **3 तदेवैकं**] MVA_1O_1; तदैवेकन् K_1 **3 तदेव नित्यं**] MVK_1; om. A_1O_1(eyeskip) **4 तदेव नास्तीति जैनोच्छिष्ट॰**] M; नेति चादृष्टष्ट॰ M^{kha}(sic) ; तदेव नास्तीति जैनोच्छिन्न॰ M^{gha}; नेति चादृष्ट॰ V; तदेव नास्ति इति जैनोङ्घिष्ट॰ A_1O_1; तदेव नास्तीति नैमिनोच्छिष्ट॰ K_1 **5 ॰मिदमुच्यते। उच्यमानमपि**] MVA_1O_1; ॰मिदमुच्यमानमेव K_1 **6 तद॰**] MVA_1O_1; दृद॰ K_1 **8 ॰विकल्प॰**] $MA_1K_1O_1$; ॰कल्पन॰ M^{kha}; ॰कल्पना॰ V **8 ॰विप्रलब्ध॰**] $VA_1K_1O_1$; ॰विप्रलुब्ध॰ M **8 ॰बुद्धयः**] M $VA_1K_1O_1^{pc}$; ॰बुद्धबुद्धयः O_1^{ac} **8 खल्वेवं मन्वते**] K_1; खल्वेवं मन्यन्ते MV; खल्वेवमन्वति A_1O_1 **8 भवन्तः**] K_1; भवन्तु ते MV; भवंते A_1O_1

[4.5.3 सामान्यबुद्धेर्मिथ्यात्वम्]

एकं हि वस्तुनो रूपम्, इतरत्कल्पनामयम्।
नानुवृत्तविकल्पेषु विस्रंभ उचितः सताम्॥
झटित्येवान्यसंस्पर्शनैरपेक्ष्येण दृश्यते।
स्वलक्षणम्, अतो भेदस्तात्त्विको, ऽनुगमो मृषा॥
दृढादृढत्वमक्षुण्णमपरीक्ष्यैव संविदाम्।
द्वयप्रतीतिमात्रेण द्वयाभ्युपगमो भ्रमः॥
न नेति प्रत्ययादेव मिथ्यात्वं केवलं धियाम्।
किं तु युक्तिपरीक्षापि कर्तव्या सूक्ष्मदर्शिभिः॥
न चैकं शबलं वस्तु निर्विकल्पकगोचरः।
व्यक्त्यन्तरानुसन्धानाद्विनानुगमधीः कुतः॥

येष्वनुगतं तत्सामान्यं तेषु बुद्ध्याननुसन्धीयमानेषु तद्वृत्तिसामान्यग्रहणासंभवात्। न चानुसन्धानसामर्थ्यमक्षबुद्धेरस्ति।

---

4 झटित्येवा° ⋯ मृषा] Cf. *Nyāyamañjarī* II 464.19–20 (*brahmādvaitavāda*): **तत्र हि यद् अन्यानपेक्षतया झटिति (झटिति**] em.; **झगिति** ed.) **पदार्थस्वरूपमवभासते, तत् पारमार्थिकम्, इतरत् काल्पनिकमिति गम्यते।**

---

2 इतरत्क°] MVK_1; **इतर क°** A_1O_1 **3 नानुवृत्त°**] MVK_1; **नानुवृत्तं** M^{ka} A_1O_1 **3 विकल्पेषु**] MVK_1O_1; **कल्पेषु** A_1 **4 झटित्येवा°**] K_1; **द्रागितो ह्य°** MV; **जागिन्वे वा°** A_1; **जागिन्वे चा°** O_1 **4 °र्शनैरपेक्ष्येण**] MV K_1; **°र्शानेनापक्ष्येण** A_1O_1 **5 °त्त्विको, ऽनु°**] MVK_1; **°त्त्विकं नु°** A_1O_1 **6 दृढादृढ°**] MVK_1O_1; **दृढदृढ°** A_1 **6 संविदाम्**] MVK_1; **संविदा** A_1; **संविदा⊔** O_1 **10 वस्तु**] MVA_1O_1; **स्तु** K_1(unmetrical) **11 व्यक्त्यन्त°**] MVO_1; **व्यक्तंत°** A_1K_1 **12 तत्सामान्यं तेषु**] $VA_1K_1O_1$; **तेषु** M **13 चानुसन्धान°**] MVK_1; **चानुमन्वानं** A_1O_1 **13 °सामर्थ्यमक्ष°**] K_1; **°सामर्थ्यं** MVO_1; **°सामर्थ्य** A_1

[4.6 वेदान्तमतनिरासः]

अत एव न ते सम्यगक्षजज्ञानवेदिनः।
अभेदवृत्ति प्रत्यक्षमाहुरद्वैतवाञ्छया॥

[4.7 उपसंहारः]

तस्माद्भेदविषयत्वात्प्रत्यक्षस्य न तद्गम्यं सामान्यम्।

[5 अनुवृत्तबुद्धिसमर्थनम्]

नन्वेवमपह्नूयमाने सामान्ये गौर्गौरिति शाबलेयादिषु यो ऽयमनुवृत्तप्रत्ययः, स कथं समर्थयिष्यते।

[5.1 सामान्येष्वनुवृत्तविकल्पाः]

उक्तमत्र—विकल्पमात्रमेष प्रत्ययः, विकल्पाश्च नार्थाधीनजन्मान इति। तथा च परपरिकल्पितेषु सत्तादिसामान्येष्वपि सामान्यं सा-

---

2 अत एव ··· °रद्वैतवाञ्छया] Cf. *Nyāyamañjarī* II 464.20–465.2: सद्रूपमेव च तत्राभिन्नमन्यनिरपेक्षमवभाति। भेदस्त्वन्यापेक्ष इति नाक्षजविज्ञानविषयतामुपयाति।
2 अत एव न ते सम्यग°] *Nyāyamañjarīgranthibhaṅga* 130.22–25: अत एव न ते सम्यगिति। यथाऽस्तीत्येव वस्तुस्वलक्षणमवभाति पश्चाद् गौरिति विकल्पोदयस्तथा वस्तुग्रहणोत्तरकालमभेदस्य सत्तायाः प्रथा न प्रथमेति। एवं चाभेदवृत्ति सन्मात्रग्राहि प्रत्यक्षम्। सत्तायामगृहीतायां घटादिविकल्पाऽनुदयादिति सत्ताद्वैतवादिनो न सम्यग्वादिनः।
10 उक्तमत्र] See section 2.3.
11 तथा च ··· इत्यभ्युपगमात्] Cf. *Nyāyavārttika* ad 2.2.64, 303.22–304.3: असत्यपि सामान्ये दृष्टः समानप्रत्यय इति चेत्। अथ मन्यसे—यथा सामान्येष्वसति सामान्यान्तरे ऽनुवृत्तिप्रत्ययो दृष्टो गोत्वाश्वत्वघटत्वेषु "इदं सामान्यम्"

---

2 °गक्षज°] $VA_1K_1O_1$; °गध्यक्षज° M(unmetrical) ; °गध्यक्ष° M^{en} **3 प्रत्यक्ष°**] MVK_1O_1 ; प्रात्त्यक्ष° A_1 **3 °वाञ्छया**] MVK_1O_1 ; °वाञ्छया A_1 **5 °माद्भेद°**] $VA_1K_1O_1$; °मात् भेदा° M   **5 तद्गम्यं**] $MA_1K_1O_1$; तद्गतं $M^{kha}V$ **8 °नुवृत्तप्रत्ययः**] K_1 ; °नुवृत्तः प्रत्ययः MVA_1O_1 **10 °र्थाधीन°**] MVK_1O_1 ; °र्थाधीनः A_1 **11 सामान्यं**] em. ; सामा+ K_1 ; om. MVA_1O_1

मान्यमित्यनुवृत्तविकल्पाः प्रवर्तन्त एव। न च सामान्येषु सामान्यान्तराणि सन्ति, “निःसामान्यानि सामान्यानि” इत्यभ्युपगमात्।

[5.2 एकार्थक्रियाकारित्वमुपाधिः]

औपाधिक एव सामान्येष्वनुगतविकल्प इति चेत्। आयुष्मन्, ग-

“इदं सामान्यम्” इति, तस्मादनैकान्तिकत्वादनुवृत्तिप्रत्ययो ऽसाधनमर्थान्तरनिमित्तप्रतिपादन इति। न, अनभ्युपगमात्।; *Ślokavārttika ākṛti* 19: ननु भिन्ने ऽपि सत्तादौ सामान्यमिति जायते। बुद्धिर्विनापि सामान्यादन्यस्मात्, सा कथं भवेत्॥; *Nyāyamañjarī*, Kataoka [2010:99.5–6]: ननु चानुवृत्त (चानुवृत्त°] K_1; चानुवृत्ति° ed.) बुद्धिर्विनापि सामान्यान्तरेण सामान्येषु दृश्यत एवेति को ऽत्र विस्रम्भः।

2 निःसामान्यानि सामान्यानि] Source unknown. Quoted in *Tattvasaṅgrahapañjikā* 427.7 and 728.13; *Pramāṇavārttikasvavṛttiṭīkā* 299.22. Cf. *Pramāṇasamuccaya* V 11ab (Pind [2009:A5.4]): उपेत्यापि नैतज्जातेरजातितः (see also Pind [2009:179, n.[64]]). *Pramāṇavārttika* III 156cd (Tosaki [1979:252]): मालाबहुत्वे तच्छब्दः कथं जातेरजातितः॥

4 औपाधिक ··· इति चेत्] Cf. *Nyāyavārttika* ad 2.2.64, 304.10–13: अथ मन्यसे गोत्वादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययस्य किं निमित्तं यतः सामान्यमिति भवति। कुतश्च सामान्यमिति भवति। अनेकार्थसमवायात् (°समवायात्] corr.; °समावायात् ed.)। यथा गोत्वमनेकार्थसमवायि, तथाश्वत्वादीत्यनेकार्थैस्तत्समवायस्य समानत्वाद् गोत्वादिष्वनुवृत्तिप्रत्यय इति।; *Ślokavārttika ākṛti* 24 (quoted in *Nyāyamañjarī*, Kataoka [2010:100.6–7]): तस्मादेकस्य भिन्नेषु या वृत्तिस्तन्निबन्धनः। सामान्यशब्दः सत्तादावेकधीकरणेन वा॥; *Nyāyamañjarīgranthibhaṅga* 131.1–2: औपाधिक इति। एकस्यानेकवृत्तित्वादिरुपाधिः, तत्कृतः। यथा गोत्वमेकमनेकवृत्ति च तथाऽश्वत्वाद्यपीति।

---

1 सामान्यमित्य° ··· निःसामान्या°] $MA_1K_1O_1$; सामान्या° $M^{kha}V$(eyeskip) **2** सन्ति] K_1; संभवन्ति M; संम्मनंति A_1; सम्मनंति O_1 **2** °त्यभ्युप°] M VK_1; °ति भ्युप° A_1O_1 **4** औपाधिक] MVK_1; औपायिक A_1O_1 **4** एव] K_1; एष MA_1O_1; एषु $M^{kha}V$

वादिष्वपि कंचिदुपाधिलेषमवलम्ब्य गौर्गौरित्यनुस्यूतविकल्पो भविष्यति। कः पुनरसावुपाधिरिति चेत्। एकार्थक्रियाकारित्वमिति ब्रूमः।

यदेव वाहदोहादि कार्यमेकेन जन्यते।
गोपिण्डेन तदेवान्यैरिति तेष्वनुवृत्तधीः॥

[5.3 कार्यस्याभिन्नत्वमुपचारेण]

ननु प्रतिव्यक्ति कार्यं भिन्नमेव। सत्यम्, भेदबुद्ध्यभावाच्च तदेकमित्युपचर्यते।

कर्कादिकार्यादन्यत्वं यथा ह्येतस्य दृश्यते।
न तथा खण्डकार्यस्य मुण्डकार्याद्विभिन्नता॥

---

1 गवादिष्वपि ··· भविष्यति] Cf. *Nyāyamañjarī*, Kataoka [2010:100.9–101.1]: **नन्विहाप्येकार्थक्रियाकारित्वाद्युपाधिनिबन्धन एकाकारप्रत्ययः सेत्स्यतीत्युक्तम्।**
2 एकार्थक्रियाकारित्व॰] Cf. *Pramāṇavārttikasvavṛtti* 41.9–10: **यथा वा गुडूचीव्यक्त्यादयः सह प्रत्येकं वा ज्वरादिशमनलक्षणमेकं कार्यं कुर्वन्ति। न च तत्र सामान्यमपेक्षन्ते।**
4 वाहदोहादि] Cf. *Pramāṇavārttikasvavṛtti* 89.9–11: **तस्माद्यो ऽस्यात्मानन्यसाधारणो यं पुरस्कृत्य पुरुषो विशिष्टार्थक्रियार्थी प्रवर्तते, यथा गोर्वाहदोहादौ, नान्यसंभविनो ऽर्थस्य, यथा युद्धप्रवेशे।**
7 ननु ··· भिन्नमेव] *Pramāṇavārttikasvavṛtti* 56.12–14: **यदप्युदकाहरणादिकमेकं घटादिकार्यम्, तदपि प्रतिद्रव्यं भेदाद् भिद्यत एवेति नैकं भेदानां कार्यमस्ति।**

---

1 ॰युष्मन्, गवा॰] MVK_1O_1; **॰युष्मनावा॰** A_1 **1 कंचि॰**] MV; **केचि॰** A_1O_1; **किञ्चि॰** K_1 **1 ॰धिलेश॰**] $M^{ga}VK_1$; **॰धिविशेष॰** M; **॰लेश॰** A_1O_1 **1 ॰नुस्यूत॰**] MVA_1O_1; +++ K_1 **2 कः**] MVK_1; **यः** $M^{gha}A_1O_1$ **2 ॰रसावुपाधिरिति**] MVK_1; **॰रमायाधिरिति** A_1O_1 **5 ॰वान्यैरिति**] MVA_1O_1; **॰वान्येरिति** K_1 **7 ॰बुद्ध्यभावाच्च त॰**] MA_1O_1; **॰बुद्धिभयात्त॰** $M^{kha}V$; **॰बुद्ध्यभा+++** K_1 **9 ॰दन्यत्वं**] MVK_1; **॰दन्यं** A_1O_1(unmetrical) **10 ॰भिन्नता**] $MVK_1O_1^{pc}$; **॰भिन्नत्वा** $A_1O_1^{ac}$

[5.4 दर्शनस्याभिन्नत्वम्]

ननु तथा मा भूत्, न त्वभिन्नं खण्डमुण्डयोः कार्यम्। बाढम्। दर्शनमेव तर्हि तयोरेकं कार्यं भविष्यति, तच्चाभिन्नम्।

[5.5 प्रत्यवमर्शस्याभिन्नत्वम्]

ननु दर्शनमपि प्रतिव्यक्ति भिन्नमेव। सत्यम्, तत्तु स्वपृष्ठभाविप्रत्यवमर्शाख्यकार्यैक्याद् एकमित्युच्यते। यथैव शाबलेयपिण्डदर्शने सति गौरित्यनन्तरमवमर्शः, तथैव बाहुलेयपिण्डदर्शनेऽपि गौरित्येवावमर्श इति तदेकत्वात्तदेकत्वमुच्यते। तदुक्तम्—

एकप्रत्यवमर्शस्य हेतुत्वाद्धीरभेदिनी।
एकधीहेतुभावेन व्यक्तीनामप्यभिन्नता॥ इति॥

तस्मादौपाधिकत्वादनुवृत्तबुद्धेर्न सामान्यं नाम किंचिद्वास्तवमस्तीति।

---

5 ननु ⋯ °त्युच्यते] *Pramāṇavārttikasvavṛtti* 57.1–3: तदपि प्रतिद्रव्यं भिद्यमानमपि प्रकृत्यैकप्रत्यवमर्शस्याभेदावस्कन्दिनो हेतुर्भवद् अभिन्नं ख्याति।
9 एकप्रत्यवमर्शस्य ⋯ °भिन्नता] *Pramāṇavārttika* I 109 (Gnoli ed.); *pāda* ab is quoted in *Nyāyamañjarī*, Kataoka [2010:101.3, 105.4]; *Nyāyamañjarīgranthibhaṅga* 131.3: एकप्रत्यवमर्शेति। धीर्भेदिन्यप्येकावमर्शजननादभेदिन्युच्यत इति।

---

2 °त्वभिन्नं] K_1; °त्वभिन्नमेव MV; °त्वभिन्नमेव न $M^{ka}A_1O_1$ **2 बाढम्**] $MA_1K_1O_1$; om. $M^{kha}V$ **3 °मेव तर्हि**] MVA_1O_1; °मेवं हि K_1 **3 कार्यं**] $VA_1K_1O_1$; om. M **5 °न्नम्। ननु दर्शनमपि**] MVA_1O_1; °न्नानु+++++ K_1 **5 तत्तु**] VO_1K_1; om. M; न तु A_1 **6 शाबलेय°**] $A_1K_1O_1$; शाबलेयादि° MV **6 सति**] $MA_1K_1O_1$; ऽपि $M^{kha}V$ **7 गौरित्य° ⋯ गौरित्येवा°**] $MA_1K_1O_1$; गौरित्येवा° $M^{kha}V$(eyeskip) **8 तदेकत्वात्तदेकत्वमुच्यते**] em.; तदेकत्वमुच्यते MVA_1O_1; तदेकत्वात्तदेकत्व+++ K_1 **11 तस्मादौ°**] MVA_1O_1; तदौ° K_1 **11 °बुद्धेर्न**] MVK_1; °बुद्धे न A_1O_1 **11 नाम**] K_1; om. MVA_1O_1 **11 किंचिद्वास्तव°**] MVK_1O_1; किंचिद° M^{gha}(sic) ; किंचिद्वासर° A_1

[6 शब्दानुमानप्रवृत्त्युपपादनम्]

अत्राह—

अनिष्यमाणे सामान्ये ननु शब्दानुमानयोः।
कथं प्रवृत्तिः संबन्धग्रहणाधीनजन्मनोः॥

[6.1 संबन्धग्रहणासंभवः]

न हि व्यक्तिषु संबन्धो ग्रहीतुमिह शक्यते।
स हि व्यक्तिषु गृह्येत सर्वास्वेकत्र वा क्वचित्॥

न सर्वासु, देशकालादिभेदेन तदानन्त्येनाशक्यत्वात्। एकस्यां व्यभिचारात्। ततो ऽन्यत्रापि स शब्दः प्रवर्तमानो दृश्यते। अगृहीतसंबन्धे च न शब्दलिङ्गे प्रतीतिं जनयितुमुत्सहेते इति।

[6.2 शब्दानुमानयोर्विकल्पविषये वृत्तिः]

उच्यते। स्यादेतदेवं यदि प्रत्यक्षविषये स्वलक्षणे शब्दलिङ्गयोः वृत्तिः स्यात्।

ननु प्रत्यक्षविषये तयोर्वृत्तावनिष्यमाणायाम् अनवस्थादिदोषो-

---

8 न सर्वासु ⋯ व्यभिचारात्] *Pramāṇasamuccaya* V 2ab (Pind [2009:A1.13–20]): न जातिशब्दो भेदानाम्, आनन्त्याद्, व्यभिचारतः।

---

2 अत्राह] K_1; तत्राह MVA_1O_1 **6 व्यक्तिषु**] MVK_1; व्यादिषु A_1O_1 **6 ग्रहीतुमिह**] $A_1K_1O_1$; गृहीतुमिह MV **7 व्यक्तिषु**] $MVA_1K_1O_1$; द्व्यादिषु M^{gha} **8 न**] $MA_1K_1O_1$; न तु V **8 °नन्त्येना°**] K_1; °नन्त्याद° MVA_1O_1 **8 एकस्यां**] K_1; नैकस्याम् MVA_1O_1 **9 व्यभिचारात्**] $MVA_1^{pc}K_1O_1$; व्यक्तिभिचारात् A_1^{ac} **9 ऽन्यत्रापि**] MVK_1O_1; न्यात्रापि A_1 **10 प्रतीतिं जनयितु°**] em.; प्रतीतिमुत्पादयितु° MA_1O_1; तत्प्रतीतिमुत्पादयितु° V; प्रतीति जनयितु° K_1 **10 °मुत्सहेते इति**] V; °मुत्सहेते M; °मुत्सहेत A_1O_1; °मुत्सहेत इति K_1 **12 °विषये**] MVK_1; °विषये न $M^{ka}A_1O_1$ **12 वृत्तिः**] K_1; प्रवृत्तिः MVA_1O_1 **14 तयोर्वृ°**] MVK_1; तयोवृ° A_1; तयोर्व्व° O_1

पघातादप्रवृत्तिरेव स्यात्। मैवं वोचः। कथमसकृदभिहितमपि न बुद्ध्यसे।

विकल्पविषये वृत्तिरिष्टा शब्दानुमानयोः।
अवस्तुविषयाश्चैते विकल्पा इति वर्णितम्॥

[6.3 अन्यापोहो विकल्पविषयः]

ननु विकल्पानामपि विषयो यद्यनुगामी कश्चिन्नेष्यते, तदुत्सीदत एव शब्दानुमाने। बाढमस्ति विकल्पानामनुस्यूतो विषयः, स तु न

---

1 अनवस्थादिदोषोपघाता°] Cf. *Nyāyamañjarī* I 182.4–12: **ननु संबन्धग्रहणकाले ऽपि सुखसाधनत्वशक्तेरतीन्द्रियत्वात् कथं प्रत्यक्षगम्यता। तज्जातीयत्वाल्लिङ्गादेव तदापि तद्ग्रहण इष्यमाणे ततः पुनः संबन्धग्रहणादनवस्था। सुखादेव कार्यात् तदा तदवगम इति चेत्। तदापि नाज्ञातसंबन्धमवगतिजननसमर्थमिति तत्संबन्धग्रहणवेलायामपि शक्तिग्रहणे प्रत्यक्षस्याक्षमत्वाद् अनुमानान्तरापेक्षायामनवस्था तदवस्था। उच्यते—न खल्वतीन्द्रिया शक्तिरस्माभिरुपगम्यते। यया सह न कार्यस्य संबन्धज्ञानसंभवः॥ स्वरूपसहकारिसन्निधानमेव शक्तिः, सा च सुगमैव।**; I 135.7–12: **अपि चेदमदर्शनाख्यं लिङ्गमविदितव्याप्ति कथमभावस्यानुमापकं भवेत्। व्याप्तिग्रहणं च धूमाग्निवद् उभयधर्मिग्रहणपूर्वकम्। तत्र व्याप्तिग्रहणवेलायामेव तावत् कुतस्त्यमभावाख्यधर्मिग्रहणम् इति चिन्त्यम्। तत एवानुमानादिति यद्युच्यते, तद् इतरेतराश्रयम्। अनुमानान्तरनिबन्धने तु तद्ग्रहणे ऽनवस्था।**; *Śābarabhāṣya* ad 1.1.5c, Frauwallner [1968:46.19–48.1]: **अवश्यमनेन संबन्धं कुर्वता केनचिच्छब्देन कर्तव्यः। येन क्रियेत, तस्य केन कृतः। अथान्येन केनचित्कृतः, तस्य केनेति, तस्य केनेति नैवावतिष्ठते। तस्मादवश्यमनेन संबन्धं कुर्वताकृतसंबन्धाः केचन शब्दा वृद्धव्यवहारसिद्धा अभ्युपगन्तव्याः।**
4 वर्णितम्] See section 2.4.

---

1 °पघाता°] MVK_1; **°पपाता°** A_1; **°पयाता°** O_1 **1 °दप्रवृत्ति°**] MVK_1; **°दवृत्ति°** A_1O_1 **3 °विषये**] MVK_1; **°विषयो** A_1O_1 **4 अवस्तु°**] MVK_1; **अवलंब°** A_1O_1(unmetrical) **4 °श्चैते**] MVK_1; **°श्चैतं** A_1O_1 **4 वर्णितम्**] MVA_1O_1; **वर्णितः** K_1 **6 विषयो**] MVK_1; om. A_1O_1 **7 °दुत्सीदत एव**] K_1; **°दुत्सीदेतामेव** MVO_1^{pc}; **°दुत्सदेतामेव** A_1; **°दुत्संदेतामेव** O_1^{ac} **7 °नुमाने**] MVK_1; **°नुमानं** A_1O_1

वास्तवः। कः पुनरसाविति चेत्। उच्यते।

अतद्रूपपरावृत्तिस्वभावमबहिर्गतम्।
बहिःस्थमिव सामान्यमालम्बन्ते हि निश्चयाः॥
या च भूमिर्विकल्पानां स एव विषयो गिराम्।
अत एव हि शब्दार्थमन्यापोहं प्रचक्षते॥

[6.4 विकल्पस्य वस्त्वसंस्पर्शित्वम्]

तथा हि न विकल्पा वस्तु स्पृशन्ति। कुतः।

एकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम्।
को ऽन्यो न दृष्टो भागः स्याद् यः प्रमाणैः परीक्ष्यते॥

तस्माद् भ्रमनिमित्तसमारोपिताकारान्तरनिषेधाय तेषां प्रवृत्तिः। य-

---

2 अतद्रूपपरावृत्ति°] Cf. *Pramāṇaviniścaya* 49.5–6: अतद्रूपपरावृत्तवस्तुमात्रप्रसाधनात्। सामान्यविषयं प्रोक्तं लिङ्गं भेदाप्रतिष्ठितेः॥

5 प्रचक्षते] *Pramāṇasamuccaya* V 11d (Pind [2009:A5.16]): तेनान्यापोहकृच्छ्रुतिः

7 तथा हि ··· स्पृशन्ति] Cf. *Nyāyamañjarī* I 240.6–7: तस्मादतात्त्विकाकारसमुल्लेखपुरःसराः। न यथावस्तु जायन्ते कदाचिदपि कल्पनाः॥

8 एकस्या° ··· परीक्ष्यते] *Pramāṇavārttika* I 43 (Gnoli ed.); also quoted in *Nyāyamañjarī* I 239.12–13 and will be referred back to in *Nyāyamañjarī*, Kataoka [2010:105.8]; *Nyāyamañjarīgranthibhaṅga* 131.4–7: एकस्यार्थस्वभावस्येति। एकस्येति निरंशस्य। को ऽन्यो न दृष्टः। प्रत्यक्षदृष्टात् स्वभावात् को ऽन्यः स्वभावो न दृष्टो यः प्रमाणैर्भवतः प्रमाणतयाऽभिमतैर्विकल्पैरनुमानैश्च परीक्ष्यते। प्रमाणैरिति विकल्पव्यक्त्यनुमानव्यक्त्यपेक्षया बहुवचनम्।; cf. *Pramāṇasamuccaya* I 5: धर्मिणो ऽनेकरूपस्य नेन्द्रियात्सर्वथा गतिः। स्वसंवेद्यं ह्यनिर्देश्यं रूपमिन्द्रियगोचरः॥

10 तस्माद् भ्रमनिमित्त°] *Nyāyamañjarīgranthibhaṅga* 131.8–10: तस्माद् भ्र-

---

1 वास्तवः] MVK_1O_1; वास्तुवः A_1 **1 उच्यते**] $MA_1K_1O_1$; om. V **2 °पपरा°**] MVA_1O_1; °परा° K_1(unmetrical) **3 °लम्बन्ते**] MK_1O_1; °लम्बते VA_1 **3 निश्चयाः**] MK_1; विकल्पः V; निश्चयः A_1O_1 **9 स्याद् यः**] $MVA_1K_1O_1^{pc}$; स्यद्यः O_1^{ac} **10 भ्रम°**] MVA_1O_1; प्रभ्रम° K_1 **10 प्रवृत्तिः**] MVK_1O_1; प्रवृत्ति A_1

था रूपसाधर्म्यसमारोपितरजताकारनिवारणाय शुक्तौ प्रमाणान्तरं प्रवर्तते “नेदं रजतम्” इति, तथेहापि शाबलेयादिस्वलक्षणे निर्विकल्पेन सर्वात्मना परिच्छिन्ने कुतश्चिन्निमित्तादारोपितमगोरूपमेव व्यवच्छिन्दन्ति विकल्पाः “अगौर्न भवति” इति। न तु गोस्वलक्षणग्रहणे तेषां व्यापारः, तस्य प्रागेव गृहीतत्वात्।

[6.5 विकल्पान्तरानर्थक्यम्]

ब्रूयात्। नानाविशेषणनिकरकल्माषितवपुषस् तस्यार्थस्य किंचिद्विशेषणं प्रागगृहीतं विकल्पैर्गृह्येतेति। तदप्ययुक्तम्, नानाविशेषणरू-

---

मनिमित्तेति। तदुक्तम्—नो चेद् भ्रान्तिनिमित्तेन संयोज्येत गुणान्तरम्। शुक्तौ वा रजताकारो रूपसाधर्म्यदर्शनात्॥ (*Pramāṇavārttika* I 44) इति।

4 व्यवच्छिन्दन्ति] Cf. *Pramāṇasamuccaya* V 12 (Pind [2009:A5.21–22]): बहुधाप्यभिधेयस्य न शब्दात्सर्वथा गतिः। स्वसंबन्धानुरूप्यात्तु व्यवच्छेदार्थकार्यसौ॥

7 ब्रूयात्] Cf. *Ślokavārttika apoha* 125: निर्भागो ऽपि हि वस्त्वात्मा शब्दैर्भागेन गम्यते। न हि सच्छब्दविज्ञानाद् घटाद्यर्थः प्रतीयते॥

7 नानाविशेषणनिकर॰] *Nyāyamañjarīgranthibhaṅga* 131.11: नानाविशेषणनिकरेति नानाभूतानि विशेषणानि गोत्वशाबलेयत्वद्रव्यत्वादीनि।

---

1 यथा] MVK$_1$; यथार्थ॰ M^{gha}A$_1$O$_1$ **1 शुक्तौ**] MVK$_1$O$_1$; मुक्तौ A$_1$ **3 निर्विकल्पेन**] MK$_1$; निर्विकल्पेनापि M^{gha}; निर्विकल्पकेन VA$_1$O$_1$ **3 परिच्छिन्ने**] MVK$_1$; परिच्छिन्नं A$_1$O$_1$ **3 ॰रूपमेव**] M^{gha}A$_1$K$_1$O$_1$; ॰रूपमिव MV **4 व्यवच्छिन्दन्ति**] M^{en}VA$_1$K$_1$O$_1$; व्यवच्छिंतिदं M **4 अगौर्न**] MVK$_1$; गगौर्न A$_1$O$_1$ **5 गोस्वलक्षण॰**] M^{gha}A$_1$K$_1$O$_1$; गोः स्वलक्षण॰ MV **5 ग्रहणे**] MVK$_1$O$_1$; ग्रहणं A$_1$ **5 तस्य**] K$_1$; om. MVA$_1$O$_1$ **5 गृहीत॰**] MVK$_1$; स्वलक्षणगृहीत॰ A$_1$O$_1$ **7 ब्रूयात्**] A$_1$K$_1$O$_1$; अथ ब्रूयात् MV **7 ॰विशेषण॰**] K$_1$; MVA$_1$O$_1$ **7 ॰कल्माषित॰**] MVK$_1$; ॰कल्पापित॰ A$_1$O$_1$ **8 प्रागगृहीतं**] MK$_1$O$_1$; गृहीतं V; प्रागृहीतं A$_1$ **8 ॰ह्येतेति**] K$_1$; ॰ह्यत इति MV; ॰ह्यतेति A$_1$O$_1$ **8 नाना॰**] MA$_1$K$_1$O$_1$; om. V **8 ॰विशेषण॰**] K$_1$; ॰विशेषणनिकर॰ MV; ॰विशेषणा॰ A$_1$O$_1$

षितस्यापि वस्तुनस् तद्विशेषणोपकारशक्तिव्यतिरिक्तात्मनो ऽनुपलम्भात्। तदभेदे सति तद्विशेषणोपकार्यवस्तुस्वरूपग्रहणवेलायामेव तत्खचितग्रहणसिद्धेर्विकल्पान्तराणामानर्थक्यमेव। तदुक्तम्—

यस्यापि नानोपाधेर्धीग्रीहिकार्थस्य भेदिनः।

तस्यापि

नानोपाध्युपकाराङ्गशक्त्यभिन्नात्मनो ग्रहे।
सर्वात्मनोपकार्यस्य को भेदः स्यादनिश्चितः॥ इति।

तस्मादपोहविषया विकल्पाः शब्दाश्चेति।

---

1 तद्विशेषणो° ··· ऽनुपलम्भात्] *Nyāyamañjarīgranthibhaṅga* 131.12: तद्विशेषणोपकारशक्तिव्यतिरिक्तात्मनो ऽनुपलम्भादिति।
1 तद्विशेषणोपकार°] Cf. *Pramāṇasamuccaya* V 6cd–7ab (Pind [2009:A3.20–27]): सामान्यादिबहुत्वे च युगपद्ग्राहकेषु च। उपकारो विरुध्येत, सर्वैर्वा मेचकेक्षणम्॥
2 तद्विशेषणो°] *Nyāyamañjarīgranthibhaṅga* 131.17–18: अथैकाऽभिन्ना चेति पक्षस्तदपेक्षयेदमुक्तम्—तद्विशेषणेति।; 131.24–132.2: अस्मिंश्च व्याख्याने तद्विशेषणोपकार्यवस्तुस्वरूपग्रहणवेलायामेवेत्यत्र तानि विशेषणान्युपकार्याणि यस्य वस्तुनस्तद्विशेषणोपकार्यमिति विग्रहः कर्तव्यः।
4 यस्यापि ··· °र्थस्य] *Pramāṇavārttika* I 52ab (Gnoli ed.); *Nyāyamañjarīgranthibhaṅga* 131.18: यस्यापि नानोपाधेरिति।
5 तस्यापि] *Pramāṇavārttikasvavṛtti* 29.9
6 नानोपाध्यु° ··· °निश्चितः] *Pramāṇavārttika* I 52cd–53ab (Gnoli ed.)

---

1 °क्तात्मनो ऽनु°] MVK_1; °क्तात्मनानु° A_1O_1 **3** तत्खचितग्रहण°] MA_1O_1; तत्त्वात्तच्चित्रग्रहणा° V; तत्खचित्रग्रहण° K_1 **3** °र्विकल्पा°] MV; °र्निकल्पा° A_1O_1 **4** नानोपाधेर्धीग्रीहिकार्थस्य] $MA_1K_1O_1$; नानोपाधिर्निर्वाहिका ऽर्थस्य V **5** तस्यापि] $M^{ka}M^{kha}M^{gha}VA_1K_1O_1$; तस्यापि नानोपाध्यात्तशक्तिर्न ह्यतिरिच्यते M **6** नानोपाध्यु°] MVA_1O_1; नो° K_1(metrical if counted with तस्यापि) **8** °या विकल्पाः शब्दाश्चेति] K_1; °याः शब्दा विकल्पाश्चेति MVA_1O_1